

Міжнародний науково-освітній консорціум
імені Люсьєна Февра

Ігор СРІБНЯК
Роксолана ДУДАР

**ЗБРОЙНІ СИЛИ
ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(XIV – ПОЧАТОК XIX СТ.):
ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ,
СТРУКТУРА, БОЙОВІ КОНДИЦІЇ**

Київ-2018

ББК 043.3 (8Осм)
С 63

Срібняк І. В., Дудар Р. В.

Збройні сили Османської імперії (XIV-XVIII ст.): історія розвитку, структура, бойові кондиції. – К.: Міжнародний науково-освітній консорціум імені Люсьєна Февра, 2018. – 50 с.

ISBN 978-966-2410-43-3

У брошурі подається короткий нарис історії творення збройних сил Османської імперії, зокрема – реконструйовано внутрішню організацію піших, кінних, спеціальних та допоміжних підрозділів корпусу капикулу. Встановлено, що завдяки особливій формі комплектування та ретельному вишколу, військо капикулу вирізнялись своєю дисциплінованістю, високим бойовим духом та здатністю виконувати бойові завдання найвищої складності, являючи собою одне з перших в середньовічній Європі професійне багатопільове формування. Також розглянуто специфіку творення та функціонування яничарського корпусу, проаналізовано його структуру та особливості його комплектування, визначено причини занепаду традиційної феодальної моделі воєнної організації османів.

Розраховано на студентів гуманітарних спеціальностей ВНЗ України, науковців-тюркологів, всіх, хто цікавиться військовою історією.

Рекомендовано до друку Науково-координаційною радою
Міжнародного науково-освітнього консорціуму
імені Люсьєна Февра
(протокол № 12 від 17 грудня 2018 р.)

Рецензенти:

- А. І. Шаповал*, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (Національна бібліотека України імені В. Вернадського)
- В. М. Яблонський*, кандидат історичних наук, доцент (Національний інститут стратегічних досліджень)

На обкладинці відтворений фрагмент малюнку облоги османським військом фортеці (в центрі) та малюнок османського воїна (вгорі, праворуч)

ISBN 978-966-2410-43-3

© І. В. Срібняк, Р. В. Дудар, 2018
© Міжнародний науково-освітній консорціум імені Люсьєна Февра, 2018

Вступ

Стрімке посилення Османської держави в другій половині XIV ст. було значною мірою обумовлене ефективним реформуванням збройних сил імперії, що перетворило османську армію на одну з найпотужніших в світі за доби Високого Середньовіччя. Її перемоги забезпечили у подальшому успішне просування османів у різних напрямках (на Балкани, вглиб Центральної Азії, на Кавказ і Північне Причорномор'я та північні регіони Африки). Це й обумовило стійкий інтерес дослідників до проблем організації та комплектування регулярних військ османської армії (т.зв. *капикулу*), і зокрема яничарського корпусу, який був одним зі специфічних елементів цієї організації, невід'ємним атрибутом і навіть, до певної міри, символом Османської імперії. Однак попри такий статус і значення цього османського військового інституту, наукова розробка цієї проблеми радянськими істориками мала спорадичний характер та розпочалась з кінця 1940-х рр.¹

У подальшому в центрі уваги більшості дослідників перебував насамперед яничарський корпус, зокрема процес його створення та комплектування, а також з'ясування впливу яничарів на перебіг політичних процесів в Османській імперії. У цьому контексті слід згадати про статті відомої дослідниці історії османів І.Петросян², яка також виступила перекладачем та упорядником надзвичайно важливого у джерельному відношенні трактату невідомого автора з історії та організації яничарського корпусу³. Публікація кількох важливих у джерельному відношенні праць додатково збагатила джерельну основу для відтворення специфіки функ-

¹ Див. зокрема: *Клейнман Г.О.* Кризис военной системы феодальной Турции. К истории уничтожения янычарского корпуса. – Дис. канд. ист. наук. – М., 1949.

² *Петросян И.Е.* К истории создания янычарского корпуса // *Тюркологический сборник*. 1978. – М., 1984; *она же*. Трактат о янычарах как источник по истории Османской империи начала XVII в. // *Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока*. – М., 1984. *она же*. Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи в XVI-XVII вв. // *Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы: Сб. статей / С.Ф.Орешкова (отв. ред.)*. – М., 1986; *она же*. Янычарский корпус в конце XVI – начале XVII века и первая попытка военной реформы в Османской империи // *Восток. История и культура (Ю.Петросяну к 70-летию со дня рождения)* / Под ред. И.Петросян, Е.Резвана, Э.Темкина. – СПб., 2000.

³ *Мебде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса)* / Изд. текста, пер. с тур., коммент. и указ. И.Е.Петросян. – М., 1987.

ціювання різних родів військ османської армії⁴. Опрацювання цієї та суміжних проблем було продовжено монографією вже згадуваної дослідниці Г.Клейман⁵ та статтею болгарського дослідника Є.Радужева⁶. Цінну інформацію про структуру війська капикулу можна почерпнути в працях дослідників І.Узунчаршили та С.Єрасімоса⁷.

Важливим етапом у дослідженні цієї проблеми став вихід у світ значної з своїм обсягом узагальнюючої праці «Османська імперія. Класична доба 1300-1600», в якій містяться деякі дані про шляхи комплектування яничарського корпусу (у т.ч. підрахунки його кількості), проте в цих працях були практично відсутні будь-які дані про інші підрозділи війська капикулу⁸. Оглядовий характер мав розділ «Ottoman Military Organization Arms Industry and Technology» з англомовного (у перекладі з турецької) чотиритомника, в якому проаналізовано специфіку виникнення та функціонування османсько-турецької цивілізації⁹.

За останнє десятиліття російська історіографія цієї проблеми збагатилась цілою низкою досліджень, присвячених різним аспектам життєдіяльності яничарського корпусу, з'ясуванню його місця і ролі в суспільно-політичному житті Османської імперії¹⁰. В українській історіографії од-

⁴ Русский посол в Стамбуле. Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в. – М., 1971; Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы / Введ., пер. и коммент. А.И.Рогова. – М., 1978; Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства по турецким источникам XIV-XV вв. // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы: Сб. статей / С.Ф.Орешкова (отв. ред.). – М., 1986.

⁵ Клейман Г.О. Армия и реформы. Османский опыт модернизации. – М., 1989. – 158 с.

⁶ Радужев Е.В. Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы на Балканах // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура / С.Ф.Орешкова (отв. ред.). – М., 1990. – С.107-112.

⁷ Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları. – Ankara. – 1984; Yerasimos S. Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye. – İstanbul, 1980. – S.169-177.

⁸ Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / О.Галенко (пер. з англ.). – К., 1998. – 286 с.

⁹ The Great Ottoman-Turkish Civilization / Halil Inalcik (Chief of the editorial Board). – Ankara, 2000. – Vol.III. – P.719-760.

¹⁰ Савицкий В. Корпус янычар. Образование, организация, комплектование и командный состав в XIV-XVI вв. // Цейхгауз. – М., 1999. – № 9; Сергеев В. Янычары. Меч ислама: искусство войны начала XIX в. нашей эры. – Ростов-на-Дону, 2000; Введенский Г. Янычары. История, символика, оружие. – СПб., 2003; Пен-

ним з перших до вивчення обставин формування та функціонування збройних сил Османської імперії¹¹, і зокрема, корпусу капикулу (у т.ч. й яничарів)¹² звернувся співавтор цієї брошури. Слід також відзначити наукову вартість монографії Т.Чухліба, якій побіжно зупинився на організації яничарського корпусу¹³. Вивчення проблем функціонування османського флоту було продовжено ще однією публікацією¹⁴. Але найбі-

ський В.В. Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV-XVII вв. // Восток (Oriens). – М., 2007. – № 6.

¹¹ Див.: Срібняк І.В. Збройні сили Османської імперії XV-XIX ст.: організаційна структура, вишкіл, специфіка стратегії і тактики. Доповідь на 5-й міжнародній конференції «Od armii komputowej do narodowej. Dzieje militarne Polski i jej sąsiadów od XVI do XX wieku» (Торунь, Польща), 10-11 грудня 2009 р. (в друці); *він же*. Військова організація турків-османів (XIV-XVI ст.). – К., 2010. – 15 с.; *він же*. Структура та особливості комплектування збройних сил Османської імперії (XIV-XV ст.) // Східний світ. – К., 2011. – № 1. – С.89-98; *він же*. Військова та державотворча діяльність перших османських султанів // Слов'янський вісник. Зб. наук. праць. – Рівне, 2011. – С.143-146.

¹² Срібняк І.В. Військо капикулу в Османській імперії: особливості формування, організаційна структура, номенклатура офіцерських посад // Українська орієнталістика: Зб. наук. праць викл. та студ. до 90-річчя проф. Омеляна Йосиповича Прицака / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»; Київ. нац. лінгв. ун-т; Гол. ред. І.В.Срібняк. – К., 2009-2010. – Вип.4-5. – С.93-109; *він же*. Гвардія османських султанів у XIV-XVII ст. (уніформа і озброєння вояків, емблеми і прапори частин) // Студії з архівної справи та документознавства / Редкол.: С.Г.Кулешов (голов. ред.) та ін. – К., 2010. – Т.18. – С.134-137; *він же*. Яничарський корпус османської армії (1362 р. – кінець XVI ст.): організація, комплектування, структура // Україна у Центрально-Східній Європі. – К.: Ін-т історії НАН України, 2010. – Вип.9. – С.26-41; *він же*. Оджак яничарів у структурі османської армії. – К., 2010. – 18 с.; *він же*. Інститут аджемі огланів в Османській імперії: джерела комплектування, особливості вишколу, кількісний склад // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2011. – № 1. – С.106-112; *він же*. Кінні, артилерійські та спеціальні підрозділи корпусу капикулу в структурі османського війська // Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька Академія». – Острог, 2011. – Вип.17. – С.306-317; *він же*. Регулярні формування в складі османського середньовічного війська: оджак капикулу // Spheres of Culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. / Ed. by Ihor Nabytovych. – Lublin, 2012. – Vol.2. – С.224-236.

¹³ Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 років. – К., 2010. – С.67-76.

¹⁴ Дудар Р.В., Срібняк І.В. Військово-морські сили Османської імперії (XV – початок XIX ст.) // Українська орієнталістика: Зб. наук. праць викл. та студ.

льший внесок у опрацювання даної проблеми було зроблено упорядниками синтетичної праці «История Османского государства...», цілий розділ якої присвячений аналізу проблем комплектування та внутрішньої організації османського війська, у т.ч. й корпусу капикулу¹⁵.

Розділ 1. НЕРЕГУЛЯРНІ ФОРМУВАННЯ В СКЛАДІ ОСМАНСЬКОЇ АРМІЇ

1.1. Початки військової справи у османів

На початковому етапі існування Османського бейліка (кінець XIII ст.) основу його війська становило огузьке плем'я *кайс*, якому вдалось міцно опанувати місцевістю Сьогут на південному заході Малої Азії. У цей час у міжплемінних зіткненнях та війнах з Візантійською імперією брали участь не лише чоловіки, але й жінки і діти. Специфіка кочового способу життя змушувала останніх вже змалку набувати навичок їзди верхи та вправлятись зі зброєю (насамперед – з луком і стрілами). Постійна військова небезпека, повсякчасна готовність вирушити в експедицію проти сусідів або навпаки – дати їм відсіч – гартувала членів племені та виховувала їх сміливими та досвідченими воїнами¹⁶.

Збільшення території Османського бейліка на початку XIV ст. дозволило Осману залучати до лав свого війська загони й інших ватажків споріднених огузьких племен, які отримували за це землі, відвойовані у Візантії¹⁷. Практична вся маса війська Османа мала іррегулярною та складалась виключно з кіннотників (*акінджі*), точну кількість яких неможливо встановити через брак джерел. Відомо лише, що коли після смерті Османа (1324 р.) правителем бейліка став Орхан-бей, його військо складалось з трьох окремих підрозділів кінноти, озброєних здебільшого луками зі стрілами, кинджалами та шаблями. Візантійські хроністи відзначали, що вій-

Київ. ун-ту ім. Б.Грінченка, Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» і Київ. нац. лінгв. ун-ту / Голов. ред. І.В.Срібняк. – К., 2012. – Вип.6. – С. 137-140.

¹⁵ История Османского государства, общества и цивилизации: в 2-х т. / Под ред. Э.Ихсаноглу. – М., 2006. – Т.1: История Османского государства и общества. – С.263-384.

¹⁶ Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства по турецким источникам XIV-XV вв. // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы: Сб. статей / С.Ф.Орешкова (отв. ред.). – М., 1986. – С.32.

¹⁷ Про це див. докладніше: Срібняк І.В. Османська держава: виникнення та військово-територіальна експансія (кінець XIII – XV ст.). – К., 2009. – С.3-4.

сько Орхана було маневреним, вирізнялось своєю дисциплінованістю та високою бойовою вартістю.

Але переважну більшість війська Орхана безумовно становили загони його васалів, до яких могли зголоситись всі, хто був здатен носити зброю та виявляв бажання брати участь у походах. Військові здобутки османів та розширення меж бейліка сприяли напливу добровольців до лав війська, до того – з 300 тис. чол., які проживали у межах новоствореної держави, переважну більшість становили тюркські племена, в середовищі яких завжди були достатньо бажаючих вирушити у похід. За кілька днів до його початку Орхан розсилав усюди своїх гінців, які й оголошували про чергову військову експедицію. Тоді ж у стан готовності до воєнних дій переводились *мухафізи* (залоги фортець) і *хасса хізметкяр* (особисті слуги бея). Практично майже всю масу османського війська тоді становила кіннота – *сюварі* (кавалеристи) і *акінджи* (учасники набігів). Основним недоліком цього війська було те, що воно збиралось лише на час воєнних дій, а після їх закінчення – поверталось до своїх домівок. До того ж добровольці не були готові тривалий час облягати міста і фортеці, а це заважало успішним діям всієї османської армії¹⁸.

Особливо яскраво це виявилось вже під час наскоків османської кінноти на візантійське місто Бурсу, захисники якої впродовж десяти років успішно протистояли цим навалам, завдаючи туркам відчутних втрат. Це наштотувало Орхана на думку про доцільність створення регулярних піхотних військ, яку підтримав великий везір Алаеддін-бей. У найближчому оточенні османського правителя почали розроблятись плани його формування. Кадій Бурси Чандарли Кара Халіл¹⁹ запропонував утворити нове військо *яя ве муселлем* з числа тюркського населення Османського бейліка. За даними пізнішого османського хроніста Ашихпашазаде, молоді турки почали охоче записуватись до його лав, бо під час військових

¹⁸ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.263.

¹⁹ Діяльність Чандарли Кара Халіла являє собою характерне явище в історії ранньої Османської держави. Справа в тім, що разом із загонами тюркської кінноти рухались й мусульманські проповідники, які благословляли вояцтво на війну з «невірними». Вони ж відігравали важливу роль і у процесі творення перших інститутів Османської держави, виступаючи радниками султанів у вирішенні різних питань з організації управління завойованими землями. До числа таких радників Орхана власне і належав Чандарли – *авт*.

походів вони отримували від держави фіксовану винагороду (1-2 акче²⁰ денно), харчі та зброю, а у мирний час вони продовжували обробляти надані їм земельні наділи, будучи звільненими від сплати податків²¹.

З числа цих вояків у 1329 р. було сформовано новий піхотний корпус *яя* (або *пйяде*), в якому первісно нараховувалось одна тисяча вояків²². В організаційному відношенні він поділявся за десятковим принципом (десятка на чолі з *онбаши*, сотня – *юзбаши*, тисяча – *бінбаши*); така схема була запозичена турками-османами у монголів. Того ж року *яя* взяли участь у битві з візантійськими військами при Малтепе, виявивши доволі добру свою організованість та дисципліну. В бій вояки цього корпусу йшли вдягнувши на голову високі білі *бьорки*, що вирізняло їх від воїнів піхотних підрозділів інших беїв. Кількість вояків *яя* швидко збільшувалась²³, вони брали участь у походах по черзі, причому «резервісти» збирали для майбутніх учасників воєнних дій певну суму коштів для їх утримання²⁴. Одночасно було розпочато й формування кінного корпусу *мюселлем*, склад якого спочатку також становив одну тисячу вояків з числа тюркського населення бейліка. Як і *яя*, вояки *мюселлем* отримували платню під час воєнних дій, решту часу вони займались своїм господарством.

На процес творення нових військових підрозділів значний вплив справили релігійні братства і цехи Анатолії, членами яких були як прості ремісники та селяни, так і чільні представники османської адміністрації та близькі родичі султанів. Найвпливовішими серед них були військово-релігійні товариства «Газіян-і Рум», «Абдалан-і Рум», «Баджиян-і Рум» і «Ахіян-і Рум». До складу першого входили *газі* або *алпи* (борці за віру) – у переважній більшості збіднілі селяни та ремісники Анатолії, фанатично перейняті ідеєю поширення ісламу. *Алпи* творили привілейовану групу в

²⁰ Акче (тур.) – срібна монета розміром 12-14 мм, що перебувала в обігу в Османській імперії та на момент своєї появи в XIV ст. важила 1 грам (за іншими даними – 1,2 грами) – *авт.*

²¹ Петросян И.Е. К истории создания янычарского корпуса // Тюркологический сборник. 1978. – М., 1984. – С.192; див. також: Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы / Введ., пер. и коммен. А.И.Рогова. – М., 1978. – С.46; Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства... – С.33.

²² Радущев Е.В. Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы на Балканах // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура / С.Ф.Орешкова (отв. ред.). – М., 1990. – С.108.

²³ За часів правління Мехмеда II корпус *яя* нараховував 20 тис. чол. (див.: Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства... – С.33).

²⁴ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.264.

складі османського війська, бо були готові кожної миті вирушити на війну з «невірними». Дотримання кількох умов (*«хоробре серце, сильні руки, добрий кінь, особливий одяг, лук і стріли, перевірена шабля і спис та досвідчений зброносець»*) дозволяло всім бажаючим долучитись до цієї категорії та розраховувати у майбутньому на прихильність османів.

До братства «Абдалан-і Рум» належали дервіши з різних мусульманських країн, значна частина яких активно підтримувала державотворчі зусилля Османа і Орхана. Вони були войовничими пропагандистами ісламу, і так само ревно обстоювали ідею священної війни. Згадувані дервіші користувались покровительством у засновників Османської держави, та також входили до орденів *мевлеві, ахмеді, ісхакі* та ін. До братства «Баджиян-і Рум» входили озброєні жінки, які разом із своїми племенами вели кочовий спосіб життя та перебували під впливом ордену Хаджи Бекташа²⁵. «Ахія-і Рум» являла собою братство ремісників, об'єднаних спільними релігійно-містичними ідеалами. До його складу в різний час входили Чандарли Кара Халіл, Аллаеддін-бей (брат Орхана) та інші представники османського істеблішменту²⁶.

1.2. Структура, комплектування та забезпечення нерегулярних підрозділів османського війська

Після приходу до влади наступного правителя Османської держави – Мурада I (1362-1389) – реорганізація турецького війська була продовжена, бо він впродовж усього часу свого правління докладав максимальних зусиль для збільшення територіальних розмірів власної держави. Одним з перших кроків нового султана стала чергова – можливо найважливіша реформа збройних сил, яка великою мірою уможливила успішне продовження зовнішньої експансії османів на Балканах, Центральній Азії та Північній Африці. У початків творення «нового війська» стояв Кара Рус-тем, який походив з бейліка Караман. Він перейшов на службу до Мурада та запропонував кадіаскеру Чандарли Кара Халілу встановити юриди-

²⁵ *Бекташи* – мусульманський релігійний орден, засновником якого був ймовірно *Хаджи Бекташ Вели*, інформація про життя і діяльність якого має значною мірою легендарний характер. За деяким свідченнями він особисто благословив створення корпусу яничар, але це не підтверджується цілою низкою джерел, згідно до свідчень яких він вмер ще до створення яничарського війська. Попри це в османських хроніках яничарський корпус інколи іменується корпусом *бекташи*, а його офіцери – *ага бекташи*.

²⁶ *Шамсутдинов А.М.* Проблемы становления Османского государства... – С.36-37.

чну норму, яка зобов'язувала передавати султану одну п'яту частину захопленої його армією військової здобичі, у т.ч. й полонених (система *пенчик кануну*). Після цього Мурад доручив Евренос-бею здійснити набіг на землі «гяурів» та захопити полонених, яких на цей раз виявилось дуже багато. За пропозицією Чандарли, султанські полонені передавались анатолійським тюркам, де вони працювали та навчались турецькій мові, приймали іслам, і лише після цього їх повертали султану та включали до складу «нового війська»²⁷.

Творення перших підрозділів «нового війська» *йені чері* (яничарів) було розпочато у 1362 р., пізніше вони утворили найчисельніший корпус у складі палацової султанської гвардії *капикулу* (про це див. розділ 2), яка вже існувала на регулярній основі. У зв'язку зі створенням яничарського корпусу набір до яя був припинений, а сам піхотний корпус – реорганізований. Фактично військо яя за своїм статусом було зрівняно з тимаріотським (феодальним ополченням), бо кожен воїн отримав в умовне володіння земельний *чіфтлик*²⁸. Але у подальшому корпус (у кількості 7 тис. чол.) знову був організований як регулярна частина, яка комплектувалась на старих засадах (з числа лише турків, які походили з 13 санджаків Анатолії²⁹). Корпуси яя і мюсселем були першими військовими формуваннями у складі османської армії, які суттєво відрізнялись від загонів інших тюркських беїв, які ще зберігали свою стару родоплемінну організацію; щоправда їх не можна ще класифікувати як регулярні війська, бо у мирний час вояки цих корпусів перебували у своїх господарствах³⁰.

²⁷ Петросян И.Е. К истории создания янычарского корпуса... – С.193.

²⁸ Ділянка землі різної площі в залежності від її родючості (70-80 дьонюмів цілком придатної для орного землеробства, 100 – гіршої якості, 150 – такої, що не надавалась для землеробства). Один дьонюм дорівнював 919,3 кв.м.

²⁹ У т.ч.: Кютахья, Сарухан, Айдин, Худавендігяр, Болу, Ментеше, Анкара, Сахіб-Ата, Чангари, Хамід, Спарта, Ескішехір і Карасі (Баликесір). Див.: *Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства...* – С.34.

³⁰ В процесі вдосконалення воєнної організації турків-османів корпуси яя і мюсселем втратили своє первісне значення і починаючи з останньої чверті XIV ст. стали все частіше використовуватись в якості допоміжних військ, яким доручалось проведення дорожньо-ремонтних і транспортних робіт, охорона воєнних складів та зброярських майстерень, супровід вантажів військового призначення, будівництво фортець та судноверфей. Під час походів вояки цих корпусів знаходились в авангарді армії та виконували всі саперні роботи. На кінець XV ст. кількість яя становила дві тисячі чоловік, а ще приблизно через сто років обидва корпуси були взагалі ліквідовані – *авт.*

Мурад повсякчасно переймався проблемами комплектування та вишколу регулярних частин османської армії, а також дбав про розбудову військово-морських сил імперії. Вдосконалювалась і стратегія ведення бойових дій, урізноманітнювався арсенал тактичних прийомів османського війська. Наслідком зростання бойової вартості турецької армії стало встановлення у 1363 р. контролю османів над частиною болгарських земель з містом Філіпопом (Пловдив). Посилення європейського вектору в зовнішній політиці османів засвідчило перенесення Мурадом I до Едірне столиці держави (1365 р.)³¹. У 1371 р. у битві на р. Маріца турки розгромили об'єднане військо двох македонських династій – короля Вукашина і деспота Угleshи, що поклато початок «*timor Turcorum*» («турецькому страху»), який опанував значною частиною населення Балкан та об'єктивно полегшував османам територіальні загарбання у цьому регіоні.

Основу пішого війська османського війська спочатку становив корпус *азапів*³², формування якого розпочалось за часів правління Мурада I як селянського військового ополчення на час проведення османами воєнних кампаній³³. Азапи охоче використовувались під час битв, так зокрема, за повідомленням османського середньовічного хроніста Решті, вони брали діяльну участь у битві на Косовому полі. Підрозділи азапів майже завжди використовувались для облоги та здобуття фортець (за деякими свідченнями – 20 тис. азапів штурмувало Константинополь), їм доручалась й проведення підкопів під фортечні мури та охорона мостів, нарешті з них могла бути сформована фортечна залага³⁴.

Рекрутація азапів відбувалась після оголошення відповідного фермана султана, в якому була регламентована кількість набору азапів у кожній місцевості³⁵. Це дозволяло забезпечити їх чисельне представництво в

³¹ За іншими джерелами Едірне стало столицею у 1362 р. (див.: *Фрейденберг М.М.* Дубровник и Османская империя. – М., 1984. – С.68).

³² Азапи, азеби (від азерб. *азеб* – неодружений) – первісно вояки, які служили в морському та річковому флоті Османської імперії. В XV ст. так стали називати вояків зі складу залог прикордонних фортець. Третє значення цього слова – турецькі піхотні війська взагалі (див.: *Записки янычара.* Написаны К. Михайловичем из Островицы / Введ., пер. и коммент. А.И.Рогова. – М., 1978. – С.133).

³³ Мебде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Изд. текста, пер. с тур., коммент. и указ. И.Е.Петросян. – М., 1987. – С.209.

³⁴ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.307-308.

³⁵ Записки янычара... – С.46.

армії – у другій половині XV ст. під час воєнних кампаній османських султанів румелійський та анатолійський бейлербеї мали під своєю командою до 20 тис. азапів кожен, які під час битв займали правий і лівий фланги від центру, де традиційно перебувала гвардія султана. Вже лише тільки ці цифри дозволяють зробити припущення, що саме підрозділи азапів являли собою основу піхотного війська турків на початках османської територіальної експансії³⁶.

Але на відміну від яничарів азапи не були професіональним піхотним військом, у своїй масі вони набирались з числа сільського населення Румелії та Анатолії лише на час воєнних дій. По суті, азапи являли собою військове ополчення, а їх участь у походах оплачувалась державою. Усвідомлюючи високу бойову вартість азапів, султани намагались законодавчо регламентувати порядок їх рекрутації до лав війська. Згідно до кодексу, введеного в дію за часів правління Баєзіда II (1481-1512), від кожних 20 селянських родин до османської армії призову підлягав один азап, для якого його земляки мали зібрати 300 акче. Ця сума витрачалась на озброєння та утримання новобранця, у подальшому громада відповідала за його поведінку на полі бою³⁷. З плином часу їх військове значення поступово зменшувалось, азапи почали виконувати допоміжні функції (зокрема дбали про провіант для війська, встановлювали намети для ночівлі, охороняли полонених). Часто з числа азапів формували спеціалізовані загони – будівельні (для проведення фортифікаційних робіт та спорудження мостів та фортець), зброярські (для виготовлення та ремонту зброї), ливарницькі (для відливки гармат) та ін.

Потужна територіальна експансія турків створювала сприятливі передумови для збільшення кількості османського військового стану (аскері), які отримували в умовне володіння – на час виконання служби – ділянки землі (тімари) різної площі та прибутковості з правом збирання податку з місцевого населення в натуральній формі³⁸. В залежності від прибутковості отриманої ділянки землі кожний з тимаріотів мав, у випадку оголошення султаном воєнних дій, привести з собою визначену кількість вояків.

³⁶ *Петросян И.Е.* К истории создания янычарского корпуса... – С.197.

³⁷ *Шамсутдинов А.М.* Проблемы становления Османского государства... – С.36.

³⁸ В першій фазі османської експансії на Балканах серед сіпахів Румелії значну частину становили християни. Як і сіпахі-мусульмани, вони брали участь у військових походах, виконували залогову службу, отримуючи за це землі в умовне володіння. Але для просування службовою драбиною вгору неодмінною умовою було прийняття ісламу (див.: *Радущев Е.В.* Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы... – С.108).

Утримувачі тімара з прибутком у 1 тис. акче, вважались «повноцінними» кіннотниками (*джебелі*), та повинні були мати стандартне озброєння турецького вершника в латах. Володіння вдвічі більшим тімаром означало для його утримувача мати власного зброєносця, а 3-4 тис. – користувався правом носити чалму (*буруме*) та був зобов'язаний з'явитись на збір разом з ще одним воїном-кіннотником. Нарешті прибуток у 6 тис. акче передбачав участь у поході ще двох джебелі, які везли з собою невеликий намет. Відтак збільшення цінності тімара напряму впливало на кількість вояків, які вирушали на війну разом з тімаріотом³⁹.

Утримувачі тімарів (*cinağı*) становили найчисельнішу складову османського війська, зокрема у 1475 р. їх кількість становила 39 тис. (22 тис. – з Румелії, 17 тис. – з Анатолії). Кожен заможний турецький кіннотник мав лук з великим запасом стріл, шаблю, булаву з короткою рукояткою, а також маленький дерев'яний щит. З плином часу (у останній чверті XVI ст.) озброєння кіннотника урізноманітнюється – додається сокира, ще одна (додаткова) шабля та спис. Ще за півстоліття турецькі вершники починають використовувати кольчугу і шолом з дамаської сталі. Вогнепальна зброя кінними підрозділами османської армії практично не застосовувалась через незручність її використання у кінному ладу.

Як авангард в османському війську на балканському театрі воєнних дій використовувались легка іррегулярна кіннота (*акінджі*). Вони мешкали у безпосередній близькості до кордонів Османської імперії та здійснювали (здебільшого – влітку) постійні набіги на порубіжні землі, не маючи при цьому жодної допомоги з боку держави (щоправда, вони були звільнені від сплати податків, а пізніше дехто з акінджі почав отримувати за успішну службу *дірліки*⁴⁰). Щоб потрапити до реєстру акінджі кандидат мав виявити свою хоробрість та вправність, а також мати поручительство від імама, кадія, сільського старости або іншої особи, що заступувала на довіру місцевої османської адміністрації. Отримавши таку рекомендацію, новачок (*тойджа* або *тавіче*) потрапляв до одного з підрозділів, і в подальшому мав покладатись тільки на себе. Загони акінджі творились за десятковим принципом на чолі з командирами відпо-

³⁹ Фрейденберг М.М. Дубровник и Османская империя. – М. 1984. – С.70; див. також: Аграрный строй Османской империи XV-XVII вв. Документы и материалы. Сост., пер. и коммент. А.С.Тверитиновой. – М., 1963. – С.22.

⁴⁰ Земельні ділянки (тімари).

відних рангів (див. організаційну структуру корпусу яя). Загальний провід акинджи здійснювали їх беї, які призначались урядом⁴¹.

У мирний час акинджи займались власними справами, приділяючи при цьому велику увагу верховій їзді, плаванню, вправам з різними видами зброї. Але досить часто акинджи вдавались до експедицій на свій власний страх і ризик, у кожній з яких брала участь визначена кількість вояків (до 100 чол. могли здійснити вилазку, понад 100 – напад, якщо ж участь у цьому брав бей акинджи – це вже класифікувалось як вторгнення). Під час цих акцій, що проводились акинджи, невеликі поселення на чужих землях могли бути тотально знищені, їх мешканці – забрані у полон, а їх крам – привласнений акинджи у якості військового трофею. За згадками очевидців, акинджи навіть за дуже короткий час свого перебування поза межами імперії *«все захоплять, все ...знищать так, що багато років після цього там не кричатиме півень»*⁴².

Під час оголошених султаном походів акинджи просувались попереду основного війська, провадили розвідку, здійснювали охорону доріг, мостів та перевалів, якими мала рухатись османська армія. Також перед ними стояло завдання порушувати комунікації противника та оточувати фортеці до підходу основних сил. Акинджи могли завдати поразки ворогу на відкритій для стрімких маневрів місцевості, проте були безсилі перед фортифікаційним укріпленням міст⁴³. Але й в цьому випадку акинджи намагались діяти, відправляючи добровольців (*сенденгенчи* – шибайголова) для проникнення до фортеці вночі. З огляду на те, що в середовищі акинджи було багато фанатично налаштованих людей, перейнятих ідеєю боротьби з «невірними», бажаючих відзначитись у такий спосіб ніколи не бракувало.

У кінці XVI ст. нараховувалось близько 40 тис. акинджи, але із завершенням періоду завоювань сфера використання вояків цього корпусу значно звузилась. У 1595 р. після однієї з чергових поразок османської армії, у Валахії була знищена велика кількість акинджи (разом з їх кіньми), що стало початком занепаду цього війська. У наступному столітті решта акинджи використовувалась на тилиових роботах і фактично вже не являла з себе жодної бойової вартості⁴⁴.

⁴¹ Титули беїв акинджи були спадковими і переходили від батька до сина в османських родинах Міхалоглу, Евреносоглу, Турханоглу і Малкочоглу. Див.: История Османского государства, общества и цивилизации... – С.306.

⁴² Записки янычара... – С.106.

⁴³ Пенский В.В. Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV-XVII вв. // Восток (Oriens). – М., 2007. – № 6. – С.32.

⁴⁴ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.307.

Як авангардні частини в османській армії використовувались підрозділи розвідників (*делі*)⁴⁵, які спочатку оперували на європейських кордонах імперії. В організаційному відношенні делі поділялись на окремі загони (близько 60 чол. кожен) на чолі з делібаши. Делі були озброєні шаблею, щитом, списом, булавою і сокирою; як одяг вони використовували фрагменти шкур диких тварин (лиса, гієни, тигра). Завдяки своїм швидким і витривалим коням делі могли долати великі відстані та несподівано з'являлись, там де їх ніхто не очікував. Вправність делі високо цінувалась османськими можновладцями – загони розвідників почали використовувати як власну охорону урядовці різних рангів, у т.ч. й великі везіри, а з кінця XVI ст. делі перейшли у підпорядкування бейлербеїв Анатолії (зі збереженням своїх старих функцій). У мирний час потреби у розвідниках не існувало, а держава не мала достатньо коштів для утримання загонів делі (можливості для їх залучення для виконання охоронної служби були дуже обмежені)⁴⁶.

У складі османської армії перебували й воїни-християни (*войнуки*), загони яких поділялися на «списи» – один вояк і два його помічники (*ямаки*), які змінювались кожного року. За службу вони отримували право вільного успадкування майна та звільнялись від сплати усіх податків. Завойоване село могло виставити різну кількість «списів», у даному випадку фактично йдеться про колективну систему ополчення підвладного османам місцевого населення. Войнуки творили авангард османського війська та були фактичною частиною сіпахійського війська у якості джебелі, у мирний час їх використовували для охорони фортець і кордонів⁴⁷. У XV-XVI ст. османи регулярно використовували войнуків у всіх важливих битвах, але вже в наступному столітті вони втрачають свій бойовий потенціал та починають використовуватись для допоміжних робіт у Палаці (випас та догляд султанських коней тощо).

Майже аналогічний статус мали допоміжні загони валашських (влоських) селян-скотарів, які виставлялися тими селами, що зберегли своє самоуправління. У мирний час кожне село виставляло певну кількість вояків до османського війська (від п'яти дворів – один воїн). З появою ворогів всі валахи чоловічої статі мали прибути на своїх конях та зі зброєю для участі у воєнних діях. У даному випадку є всі підстави стверджу-

⁴⁵ Перші згадки про них датуються кінцем XV ст.

⁴⁶ Загони делі були остаточно ліквідовані у 1829 р.

⁴⁷ *Радущев Е.В.* Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы... – С.108-109; див. також: *Русский посол в Стамбуле. Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.* – М., 1971. – С.138.

вати, що османи врахували общинну організацію деяких балканських народів з метою включення туземного населення до турецької військової системи.

Охоче використовувались османами й піші ударні частини *мартолосоів* (від грец. *арматоли*), які власне уявляли залишок старої доосманської військової організації на Балканах та комплектувались з селян-християн. Загони мартолосоів дислокувались на європейських кордонах Османської імперії, і в мирний час виконували охоронно-поліцейські (захист доріг, перевалів та копалень, залогова служба, боротьба з гайдуками) та розвідувальні функції. У воєнний час вони були особливо ефективні під час облог та штурмів фортець – там, де з'являлись мартолосої у своїх традиційних червоних ковпаках, слід було очікувати рішучих дій османської армії⁴⁸.

Османи вжили енергійних заходів для творення територіального війська для охорони доріг, поклавши ці обов'язки на населення придорожніх селищ. Відтак кожне село мало виставити загін *дербенджи* (від перс. «*де-рбенд*» – тіснина, гірське урвище). Ці загони цілодобово патрулювали дороги, позначаючи свою присутність ударами в маленький барабан (вночі). Вони були озброєні легкими списами, палицями, луками, шаблями, а інколи й рушницями. Дербенджи вважались напіввійськовою верствою, але не брали безпосередньої участі у боях, виконуючи допоміжні функції під час просування основних сил (зокрема, ремонту чи прокладання доріг). У мирний час вони ремонтували мости і колодязі, супроводжували каравани, заслуживши собі цим добру славу у тогочасних мандрівників та купців.

Під час воєнних дій османи використовували й кочовиків-туркменів (*юруків*), які також напливали з Анатолії до Фракії з метою її колонізації. З їх числа тут творились спеціальні воєнізовані територіальні корпуси – оджаки, до кожного з яких входило 25-30 боєздатних юруків. У мирний час вони виконували різні доручення місцевої османської влади, а з початком воєнних дій кожний оджак виділяв п'ятьох воїнів *ешкінджи*, які включались до лав діючої армії. Решта юруків мала утримувати сім'ї тих, хто брав участь у боях. Османи прагнули впровадити в середовищі юруків дисципліну, застосовуючи жорсткі покарання для тих вояків, які намагались ухилитись від участі в походах (при повторенні таких спроб юруки могли бути покарані смертю). Інші дисциплінарні проступки юруків (запізнення на збір або невиконання розпоряджень командира) карались відрі-

⁴⁸ Фрейденберг М.М. Дубровник и Османская империя. – М., 1984. – С.72; див. також: Записки янычара... – С.134.

занням бороди⁴⁹. Османи називали юруків *еджнебі* («чужі»), і не переймалися їх втратами на полі бою. Внаслідок цього військова організація юруків стрімко занепадає, що спричиняє міграцію їх решток до Анатолії⁵⁰.

1.3. Внутрішня організація османського військового флоту

Активна територіальна експансія перших османських правителів на Балканах та в межах Малої Азії передбачала масштабні передислокації військ з континенту на континент через Дарданелли, набувши для завоювання стратегічного значіння. З метою належного забезпечення переправлення османських військ через протоки в Геліболу⁵¹ (Галліполі) – місті на європейському березі Дарданелл (Чанаккале) – було сформовано перший підрозділ (оджак) аджемі огланів, які використовувались у якості веслярів на галерах, що курсували через протоку в обох напрямках між Ляпсеки, Чардаком і Галліполі. Пізніше для служби на флоті почали рекрутувати молодих неодружених мусульман (*азанов* або *азебів*), які використовувались на кораблях у якості матросів та веслярів.

Тим не менш всі зусилля османів перетворити свою державу на морську залишались недостатніми, у цей час імперія ще не була здатна на рівних конкурувати з венеціанським і генуезьким флотиліями. Але османські султани не боялись випробувати сили свого флоту в морських битвах: вже за часів правління Басзіда відбулось перше збройне зіткнення на морі з генуезцями, за часів Мехмеда Челебі – з венеціанцями. Морські бої у цей час закінчувались здебільшого не на користь імперії, але попри втрати кораблів та загибель їх екіпажів, османський уряд, усвідомлюючи важливість забезпечення панування на морі, продовжував будівництво флоту. Потреба у сильному флоті стала особливо відчутною за часів правління Мурада II, відтак кількість воєнних кораблів значно збільшилась.

Після здобуття османами Константинополя необхідність опанування протоками стала для османів нагальною і невідкладною справою. З метою забезпечення домінування османського флоту в Егейському морі була захоплена значна кількість островів у її басейні, а решта перетворена на податні території. Починаючи з XVI ст. Венеція вже не могла диктувати Порті свої умови на морських просторах у цьому регіоні. Особли-

⁴⁹ Одне з найбільш ганебних покарань на Сході – *авт.*

⁵⁰ Радущев Е.В. Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы... – С.110.

⁵¹ Остаточно було захоплене турками у 1376 р.

во значного прогресу в розбудові флоту було досягнуто османами за часів правління Басзіда II, який не шкодував коштів для будівництва великих кораблів. Разом з тим на службу до османів у цей час були залучені такі видатні мореплавці як Кемаль-реїс та Буак-реїс, які очолили османські флотилії та автономно діяли у різних районах Середземного моря. Султан Селім Явуз модернізував судноверф у бухті Золотий Ріг, яка була побудована ще за часів Мехмеда Фатіха, та розпочав там будівництво нових кораблів. Завдяки цьому його син Сулейман Кануні зумів відібрати у лицарів-іонітів о. Родос, а коли на службу до цього султана перейшов Хайрадин Барбарос, могутність османського флоту сягнула апогею⁵².

У цей час османи на рівних конкурували з усіма провідними європейськими державами у басейні Середземномор'я, більшість з яких була змушена змиритись з домінуючим становищем Османської імперії на морі. Наступники Барбароса на посаді головнокомандувача флоту (Тургут-реїс, Піяле-паша, Килич Алі-паша) продовжили активну морську політику османів та доклали всіх зусиль для збільшення кількості воєнних кораблів, будуючи нові верфі у портових містах Чорного, Мармурового і Егейського морів. Після завоювання Єгипту османи почали використовувати й верфі мамлюків у Суєці, де було створено окрему флотилію для боротьби з іспанськими та португальськими кораблями в Аравійському морі та північних водах Індійського океану. Разом з тим зберігали своє значення найбільші османські верфі в Галліполі та бухті Золотий Ріг.

Життєдіяльність персоналу османських верфей будувалась на військових засадах – вся повнота влади належала управителю верфі (*каптан*), азапи підпорядковувались своєму аге та іншим офіцерам – *реїсам* (капітанам кораблів), одабаши і ашчибаши; до унтер-офіцерського складу належали керманічі (рульові) кораблів, боцмани, каноніри, а також будівельники (теслі, вітрильних справ майстри та ін.). Конопатники та хумбараджи відряджались для проходження служби на кораблях з корпусу аджемі огланів та підлягали своїм офіцерам. Загальна кількість персоналу великої верфі становила близько 1800 чол., але вже за століття зменшилась у п'ять разів. На верфі перебували й *мютеферріка реїслери* (капітани запасу), яких призначали на офіцерські посади у разі загибелі членів основного екіпажу корабля на морі.

Загальне командування всім османським флотом здійснював *каптан-і дерья* (капудан-паша) – головнокомандувач флотом. До середини XVI ст. місцем перебування капудан-паши, що перебували у ранзі санджак-бея, був Галіполлі. Починаючи з Барбароси їх статус підвищився до рангу бей-

⁵² История Османского государства, общества и цивилизации... – С.314.

лербея еялету островів архіпелагу в басейні Егейського моря, а деякі з них становились везирями і входили до складу Дівана (уряду). За своїм статусом капудан-паша йшов наступним за шістьма міністрами (везирями), йому також підлягали всі верфі імперії⁵³. Посада капудан-паши приносила її власнику значні прибутки, але сама служба вимагала значних видатків (спорядження у разі потреби кораблів для везирів, утримання чисельного почту та ін.). Крім того, під час воєнних дій капудан-паша мав для участі в них виставити 4,4 тис. вояків, близько 2 тис. морських азапів, а також подбати про доставку 3-5 тис. моряків з Алжиру, Туніса і Лівії. Капудан-паша мав право пожалування тімарів і зеаметів в межах свого еялету, що давало йому додаткові важелі впливу на своїх підлеглих.

Спочатку старшим в ієрархії воєнно-морського відомства османів вважався (після капудан-паши) *терсане еміні* (керуючий адміралтейською верф'ю), який відповідав за будівництво кораблів та їх спорядження. Йому підпорядковувалась цілий штат військових урядовців та офіцерів, а також спеціалістів, які були задіяні на будівництві кораблів. Наприкінці XVII ст., коли витворилася досить струнка ієрархія вищих морських офіцерів, першим заступником капудан-паши став капудане (адмірал флоту), наступним за старшинством йшов патрона (контр-адмірал), далі – ріяле (віце-адмірал). Їм підпорядковувались сюварі каптанлері (реїси) – капітани кораблів, кожен з яких (так само як і адмірали) мали спеціальні вимпели та різнокольорові сигнальні прапори⁵⁴.

Основу османського флоту в XVI ст. становили весільні кораблі різних типів, які, як правило, були обладнані однією чи двома (трьома) щоглами для встановлення вітрил. Найменші (*коліти*) з 20-24 веслярами (на кожне весло по 4-5 веслярів) мали високі борти та могли приймати до 200 вояків. Кораблі «середнього» класу (*мауни*) мали дещо більшу кількість веслярів та кілька гармат. На низькобортних *кадиргах* перебувало 50 веслярів, вони могли приймати ще 300 вояків. Найбільшими були 12-15-ті гарматні турецькі *бастарди*, на яких число веслярів сягало 500 чол. Саме на одному з таких кораблів піднімався штандарт султана, його борти і вітрила фарбувались у зелений колір, а на грот-щоглі встановлювалась золота сфера⁵⁵. На кораблях проходили службу азепи, левенди (стрільці) і кюрекчи (веслярі), а також деякі інші категорії корабельних спеціалістів (судагабо – гармаші та габьяр – обслуговували вітрила на щоглах)

⁵³ Фрейденберг М.М. Дубровник и Османская империя. – М., 1984. – С.121-122.

⁵⁴ История Османского государства... – С.316.

⁵⁵ Фрейденберг М.М. Дубровник и Османская империя. – М., 1984. – С.121-122.

та ін. У якості веслярів використовувались різні категорії осіб – це могли бути й турки за походженням, полонені, яких змушували працювати на кораблях, засуджені, нарешті – аджемі оглани.

Розділ 2. РЕГУЛЯРНІ ЧАСТИНИ ТА З'ЄДНАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Частина 1. Яничарський корпус

2.1.1. Особливості формування

Найважливіше значення для розбудови збройних сил імперії мала реформа османського війська, ініційована султаном Мурадом I (1362-1389), що була покликана закласти підвалини для творення підрозділів на регулярній основі на противагу феодальному ополченню, з якого тоді складались практично всі армії європейських держав. Творення перших підрозділів «нового війська» *йені чері* (яничарів) було розпочато у 1362 р., пізніше вони утворили найчисельніший корпус у складі палацової султанської гвардії *капикулу* (буквально – «раби монаршого порогу»), яка вже існувала на регулярній основі та комплектувалась спочатку з числа полонених вояків. Ідея формування такого війська належала османському урядовцеві Кара Рустему, який походив з бейліка Караман. Він перейшов на службу до Мурада та запропонував кадіаскеру Чандарли Кара Халілу встановити юридичну норму, яка зобов'язувала передавати султану одну п'яту частину захопленої його армією військової здобичі, у т.ч. й полонених (система *пенчик кануну*).

Створення корпусу яничарів було обумовлено не одними лише воєнними потребами. Та обставина, що він первісно складався з особистих рабів султана, повністю від нього залежних (і тому, як вважалося, сліпо йому відданих) робило яничарів тією воєнною силою, яка кожної миті була готова захистити суверена та його нащадків, а крім того усіма засобами стверджувала могутність і авторитет османських правителів. Первісна практика набору яничарів (з числа полонених) позначилась на соціальному статусі їх наступних поколінь, які до середини XV ст. ймовірно повністю зберігали свою особисту залежність від султана, не маючи, зокрема, права заповідати своє майно на власний розсуд. Після смерті яничарів, які були набрані з числа полонених, все їх майно переходило до султана⁵⁶.

⁵⁶ Проявом особистої залежності яничарів від правителя імперії може вважатись і заборона на шлюб, яка в кінці XV ст. вже практично не діяла.

З часом така система комплектування яничарського корпусу була визнана невірною: полонених почали на кілька років відправляти до анатолійських тюрків, у господарствах яких вони працювали та навчались турецькій мові, приймали іслам, і лише після засвоєння ними тюрко-ісламських звичаїв та проходження кількालітньої служби в якості новобранців, їх переводили до корпусу яничарів⁵⁷. Відтак вже за часів правління наступника Мурада – султана Басіда – система комплектування війська капикулу була суттєво змінена – якщо перші яничарські загони комплектувались виключно з числа полонених християн, захоплених під час військових експедицій османів на Балканах, то в кінці XIV ст. було запроваджено практику рекрутування яничарів з числа християнських підданих султана через надзвичайний податок «кров'ю» (*девширме*).

Вона відрізнялась від системи пенчик тим, що набору підлягали не полонені християнські юнаки, а сини християн, що проживали на землях, які вже тривалий час перебували в складі Османської імперії. В середині – другій половині XV ст. практика девширме застосовувалась тільки в тому випадку, коли турки захоплювали незначну кількість полонених і тому не могли забезпечити всіх потреб яничарського корпусу в його поповненні. Таким чином набір девширме проводився не регулярно і цілковито залежав від можливостей поповнення яничарського корпусу за системою пенчик. Обсяги набору цілком залежали від потреб яничарського корпусу і встановлювались ще до його початку⁵⁸.

Ці системи набору, що були введені в дію ферманами султанів, уможливили успішну розбудову султанської палацової гвардії капикулу, до якої крім піхотного корпусу яничарів в різний час також увійшли шість кінних бьолуків⁵⁹ (полків) *сюварі* (*капикулу сюварілері*), корпус гармашів (*топчу*), гарматна обозна служба (*топ арабаджи*), корпус зброярів (*джебеджи*) і новобранці (*аджемі оглани*)⁶⁰. Дещо пізніше були сформовані ще два допоміжні підрозділи – корпуси саперів (*лягімджи*) і бомбардирів (*хумбараджи*). Кожен з цих корпусів являв собою окремий підрозділ, комплектування якого мало відбуватись за рахунок юнаків здебільшого християнського віросповідання після проходження ними кількарічної попередньої підготовки в рамках особливого османського інститу-

⁵⁷ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.264; *Петросян И.Е.* К истории создания янычарского корпуса... – С.193.

⁵⁸ *Петросян И.Е.* К истории создания янычарского корпуса... – С.196.

⁵⁹ Підрозділ в османській армії і яничарському корпусі – *авт.*

⁶⁰ *Клейнман Г.О.* Армия и реформы. Османский опыт модернизации. – М., 1989. – С.146.

ту – вже згадуваного корпусу аджемі огланів, який власне й забезпечував ісламізацію та потурчення набраних у такий спосіб юнаків.

2.1.2. Організаційна структура корпусу яничарів

Всі яничари входили до складу одного корпусу (*оджака*⁶¹), який поділявся на три великі підрозділи – *джемаат* (або *орта яябаши*), *бьолюк секбан* і *бьолюк аги*⁶². Коли яничарський корпус нараховував лише 1000 чол., він поділявся на сотні на чолі з яябаши, дещо пізніше ці сотні отримали назву *орта*, їх кількість досягла 101 (вони вже мали різну чисельність); ця сукупність орта й утворила джемаат. Чисельність корпусу яничарів змінювалась в часі, маючи спочатку виразну динаміку до зростання: якщо в 1514 р. у дефтерах фігурувало 10156 яничарів, то у 1567 р. їх кількість збільшилась до 12789, а у 1609 р. сягнула 37627 осіб. Ще через сімдесят років у складі яничарського корпусу нараховувалось 55222 чол., проте через військові невдачі у протистоянні зі Священною лігою в 1683-1699 рр. і величезний бюджетний дефіцит османський уряд був змушений вжити заходів для скорочення кількості яничарів⁶³.

Спочатку перші п'ять яничарських орта (а дещо пізніше й 39-та, 46-та, 95-та та деякі інші – загалом 25 орта) утворили оджак *деведжи* (погоничів верблюдів) на чолі з *башидеведжи-агою*. До обов'язків вояків цих орта входило, зокрема, вантаження та розвантажування верблюдів яничарського аги, а також догляд за ними під час просування до місця бойових дій⁶⁴. З часом окремі орта джемаат також набули спеціального призначення – так, зокрема, 14-та, 49-та, 66-та і 67-ма орта утворили оджак *хасекі* (одним з їх обов'язків була участь у султанському полюванні з собаками). Ця фу-

⁶¹ Назва яничарського корпусу – *оджак* (сім'я, родинне вогнище) – символізувало його єдність. У спілкуванні між собою яничари використовували звернення «*йолдаш*» (буквально – «людина, яка йде однією дорогою», соратник). Таке звернення засвідчувало особливу атмосферу взаємодопомоги, тісного єднання яничарів у лавах корпусу.

⁶² До яничарського корпусу входила 196 орта з власною нумерацією, кожна з яких мала неоднакову кількість вояків (від 100 до 500 чол.). Див.: *Клейнман Г.О.* Армия и реформы. Османский опыт модернизации. – М., 1989. – С.150.

⁶³ *Пенский В.В.* Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV-XVII вв. // Восток (Oriens). – М., 2007. – № 6. – С.34. Про кількість яничарів у різні роки див. також: *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Олександр Галенко (пер. з англ.). – К., 1998. – С.94.

⁶⁴ Як відомо верблюди широко використовувались в османському війську для перевезення військового спорядження, амуніції та зброї (див. зокрема: *Записки янычара...* – С.100).

нкція дозволила хасекі посісти в джемаат привілейоване становище, отримуючи вищу (у порівнянні з яничарами інших орта) платню.

Аналогічні функції виконували вояки ще кількох яничарських орта джемаат – 64-ої *загарджи*, 68-ої *турнаджи* та 71-ої *саксонджи* (*сансунів*)⁶⁵. Орта загарджи (псарів) мала у своєму складі як кінних, так і піших (у переважній більшості) яничарів (загалом близько 400 чол.). Після того як султани припинили брати участь у полюваннях, 64-та орта почала виконувати церемоніальні функції. Ще одна «мисливська» орта – 68-ма турнаджи була створена за часів правління султана Баєзіда Йилдирима для ловлі чапель і розведення лелек. Нарешті, яничари 71-ої орта натаскували собак (саксонів)⁶⁶ для полювання на ведмеда, а також для військових цілей. Знов таки, коли догляд за саксонами перейшов до бостанджи, згадувана орта використовувалась для проведення різного роду урочистостей.

Ще чотири орта (60-63) входили до оджаку *солаків*, в якому проходили службу особливо хоробрі та досвідчені яничари, які до того ж повинні були мати певну зовнішність (високий зріст та правильні риси обличчя). Солаки усюди супроводжували султана та завжди мали при собі лук і стріли (*тіркеш*), а також кинджали та криві шаблі (вогнепальною зброєю вони не користувались). Орта солаків були сформовані ще наприкінці XIV ст. як окремий підрозділ султанської гвардії, що мав спеціальне призначення. Під час бою по ліву і праву руку султана перебували чотири *солакбаши* (командири орта солаків), причому останні – щоб не повертатися до султана спиною під час стрільби з лука – стріляли з лівої руки (через це їх називали солак – лівша). У безпосередній близькості до султана перебували й інші солаки (загалом близько 400 чол.), навколо яких скупчувалась решта яничарів. У випадку потреби солаки були готові організувати переправу султана через річку. У мирний час 12 особистих охоронців султана (т.зв. «стремених солаків») усюди його супроводжували та унеможливлювали заподіяння будь-якої шкоди правителю⁶⁷.

Ще за часів правління Мурада I був створений і окремий загін яничар *зенберекчи* (*зенберек*)⁶⁸ – арбалет), який пізніше був реорганізований у 82-

⁶⁵ Мебде-и Канун-и Йеничери... – С.205.

⁶⁶ «Саксонами» називали великих мисливських псів з Саксонії, які у свій час були подаровані султану Мегмеду Фатігу воеводою Валахії.

⁶⁷ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.281.

⁶⁸ Зенберекком також називали невелику гармату, яка перевозилась на верблюдах або конях.

гу яничарську орта⁶⁹. Наприкінці XV ст. ця орта втратила своє бойове призначення, що було пов'язано з появою та подальшим розвитком вогнепальної зброї. Натомість на початку XVI ст. у складі джемаат були створені дві – 22-га і 92-га – орта *тюфенкчи* (*тюфенк* – мушкет), вояки якої одними з перших почали вправлятися з цим видом зброї. Кілька орта джемаат вирізнялись з числа інших лише тим, що до їх складу входили високоставлені офіцери яничарського корпусу (до 28-ої був зарахований імам яничарського аги, до 94-ої – шейх (*баба́*) ордену бекташи, до 101-ої – скарбник корпусу яничарів), а до обов'язків створеної у 1591 р. орта *хукешиан*⁷⁰ входила організація колективних молитов з османським вояцтвом. Орта джемаат були найстарішими підрозділами в корпусі, що робило їх вояків «першими серед рівних» поміж решти яничарів.

Бьолук секбанов був створений за часів правління Мурада I, і спочатку існував як окремий підрозділ мисливців (його назва походить від перського *сег* (*сек*) – собака). Секбани доглядали султанських борзих та брали участь у полюваннях, які організовувались для султана, завдяки чому посідали визначне місце в яничарській ієрархії. Після заворушень серед яничарів у 1451 р. султан Мегмед II включив цей бьолук (6000 чол.) до складу яничарського корпусу, маючи на меті послабити впливи джемаат. З цією ж метою султан заповів, що надалі *секбанбаши*⁷¹ (командувач бьолуку) призначатиметься й агою яничарського корпусу. Секбани утворили 65-ту орта, у складі якої було кілька кінних відділів, 35 піших підрозділів та ще стільки ж допоміжних загонів. 33-й бьолук секбанів утворили *авджи* (мисливці), які виїжджали на тривалі полювання з султаном та рідко брали участь у воєнних діях⁷².

Бьолук аги (*бьолуклю*) було створено за часів правління Баєзіда II, коли трапився черговий яничарський заколот на чолі з секбанбаши. Потрібно було застосувати радикальні заходи для запобігання повторенню цього у майбутньому, тому до складу яничарського корпусу було додано ще один підрозділ, який складався з 34 бьолуків. Командувач цього підрозді-

⁶⁹ Мебде-и Канун-и Йеничери... – С.206, 213.

⁷⁰ Назва походить від вигуку «Ху!» («Хай буде Він [Аллах]!»).

⁷¹ Після запровадження у другій половині XV ст. окремої посади яничарського аги (командувача яничарського корпусу), *секбанбаши* почав виконувати функції його заступника в Стамбулі (зокрема – під час перебування яничарського аги в поході). Завдяки своєму визначному становищу мав великий штат слуг-яничарів та послуговувався власною печаткою (такі привілеї були лише у яничарського аги).

⁷² История Османского государства, общества и цивилизации... – С.275.

лу (*міралем-ага*) і одночасно ага яничарського корпусу користувався цілковитою довірою султана і призначався з числа найближчих султанських дорадників. Невдовзі до складу бьольюку аги входив вже 61 підрозділ, в кожному з яких нараховувалось 50 чол. Значіння цього підрозділу суттєво збільшились за часів правління Сулеймана Кануні, який був зарахований до складу 1-го бьольюку. Під час видачі платні він з'являвся у однострої яябаши, отримував належні йому гроші, після чого додавав до нього золоті монети та роздавав їх яничарам свого бьольюку.

Слід зазначити, що яничари деяких бьольюків аги виконували спеціальні завдання, зокрема вояки 54-го бьольюку *талімханеджи* навчали інших стрільбі з лука у спеціально призначених для цього містах (*талімхане*). До складу цього підрозділу зараховувались ті яничари, які виявляли найкращі результати під час вправ з луком і стрілами. Вояки ще одного підрозділу – бьольюку *авджиларів* (мисливців) навчали яничарів влучно стріляти з рушниці⁷³, а крім того супроводжували султана у військових компаніях, а також під час полювань.

2.1.3. Ієрархія яничарських офіцерів

Офіцерський склад яничарського корпусу мав свою ієрархію, яка сформувалась упродовж довгого часу. В джемаат номенклатура вищих офіцерських посад мала наступний вигляд (за висхідною): *яябаши*, *башдеведжи*, *башхасекі*, *турнаджибаши*, *саксонджубаши*, *загарджибаши*, *секбанбаши*. Офіцери бьольюків аги мали відмінну номенклатуру (за висхідною): *башбьольюкбаши*, *кетхудайері*, *мухзирбаши*, *башчавуш*, *кул кетхудаси*. Ці дві ієрархії фактично сполучались в одну з таким принципом старшинства (за низхідною): ага яничар, секбанбаши, кул кетхудаси, загарджибаши, саксонджубаши, турнаджибаши, башхасекі, башчавуш, башдеведжи, башьябаши, мухзир ага, кетхудайері, башбьольюкбаши. Командирів від кетхудайері до кул кетхудаси також називали *катарагалари* (від *катар* – караван, тобто ієрархія вищих яничарських офіцерів), просування яких по службі мало відбуватися у вказаній послідовності, проте час від часу призначення на вищі офіцерські посади могли проводитись і без проходження претендентом всіх посадових шаблів. Крім вищого командного складу корпусу в кожній орта і бьольюку проходили службу офіцери нижчих рангів, які також мали свою ієрархію (за низхідною):

⁷³ Для проведення занять використовувалась зокрема *Окейдани* (Стрілецька площа).

*чорбаджи, башодабаши, ода кетхудаси, одабаши, векільхардж, байрактар, башескі, ашчибаши (уста)*⁷⁴.

Командувач корпусу яничарів (*йєнічері агаси* або *ага*) – вищий офіцерський чин в центральному державному апараті – був начальником для усього оджаку яничарів і аджемі огланів. Він особисто призначався султаном (така практика зберігалась до 1593 р., коли це право було делеговане великому візірю) та виключно йому й підпорядковувався. Ага яничарів брав участь у роботі султанського Дівану, маючи дорадчий голос у питаннях, які стосувались яничарського корпусу. Як одному з найвищих військових начальників і державних службовців⁷⁵ йому в якості утримання (арпалик) надавався зеамет в долині Дунаю, що додатково приносило 50 тис. акче⁷⁶ прибутку. Ще 8 тис. *курушів* він отримував від *коюн еміні*, обов'язком якого була закупівля овець для постачання Стамбула м'ясом. Один раз на три роки азі яничарів жалували коня із султанської конюшні.

Ага яничарів здійснював всі призначення у корпусі на офіцерські посади та на посади комендантів фортець, крім того йому як коменданту Стамбулу була доручена поліцейська охорона османської столиці. Під час своїх виїздів до міста мав право затримувати порушників громадського порядку та карати їх, якщо вони не були яничарами (яничарів ага відправляв до їх власної ода, офіцери якої й мали визначити для них міру покарання). У безпосередньому підпорядкуванні аги було 61 яничарських б'юлюків, вояки яких використовувались для забезпечення громадського порядку в столиці⁷⁷.

Яничарський ага мав свою резиденцію (*ага кану*), де проводив наради (*ага дівані*) за участю вищих офіцерів корпусу та своїх заступників (*секбанбаши* і *кулкяхьї* (*кетхюда*)). Останній був фактично першим заступником яничарського аги, перебуваючи у його безпосередній підлеглості. У зв'язку з тим, що за його участю вирішувались усі кадрові питання в яничарському корпусі (зокрема призначення на посади *чорбаджи* і *одабаши*), користувався великим впливом серед яничарів. До його обов'язків входило отримання майна померлих яничарів для зарахування до державної скарбниці. Він також здійснював призначення яничарів до особливих

⁷⁴ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.276, 283.

⁷⁵ Починаючи з XVII ст. ага міг бути у ранзі везіря.

⁷⁶ Акче (тур.) – срібна монета розміром 12-14 мм, що перебувала в обігу в Османській імперії та на момент своєї появи в XIV ст. важила 1 грам (за іншими даними – 1,2 грами) – *авт.*

⁷⁷ Мебде-и Канун-и Йєнічери... – С.204, 207.

місць служби (*куллуків*). Як заступник аги з управлінських питань, відповідав за стан справ в оджаку яничарів перед султаном на рівні з агою.

Організацією прийому відвідувачів агою відали *баишчавуш* і *кетхюда ері* – старші офіцери яничарського корпусу, яких у такий спосіб готували до заміщення найвищих посад в оджаку яничарів. Канцелярією яничарського аги завідував *кятіб*, який провадив усі *дефтери* (реєстраційні книги) корпусу. До числа вищих посадовців яничарського корпусу належали *муххир баши* (представник яничарського аги у відомстві великого везіра), основним завданням якого була організація зустрічей між першим міністром та чинами яничарського корпусу в різних справах; та *стамбульський ага* – начальник оджаку аджемі огланів, які проходили службу в столиці імперії. Ще одним впливовим офіцером корпусу був *асесбаши*, який здійснював поліцейський нагляд за яничарами. Він брав участь у роботі дівана аги, і після ухвалення рішень у справах звинувачених у тяжких злочинах яничарів (грабунки або вбивства), здійснював їх арешт та відправку до в'язниці *Бабиджефер*, де вони й утримувались закутими у колодки в очікуванні виконання вироку.

В резиденції аги проходили службу *куллукчи* («оперезані парчевим кушаком») або ага *гедіклілері* – яничари, які займали привілейоване становище у корпусі. Найвпливовішим з їх числа вважався *баимехтер* – особистий слуга аги. Основним обов'язком куллукчи був супровід яничарського аги у якості почесної варті, а також охорона ага капи, але крім того кожен з них виконував свої функції (*чукадар* відповідав за гардероб, *тюфенкчи* – за зброю, *байракчи* – за збереження штандарту аги, *тугджу* – за бунчук та ін.). В ага капі вироблялось все, що було необхідним для командувача яничарського корпусу, зокрема тут випікали хліб, шили намети, виготовляли взуття тощо, чим займалися відряджені сюди яничари.

Значна частина життя яничар проходила в казармах (*ода*), які призначалась для вояків з різних орт (кожна орта або бьолук розташовувались в окремому приміщенні), тому термін ода почав включати в себе і поняття орта. Внутрішня служба і побут яничар в казармі визначались *одабаши*, який призначався з числа неодружених заслужених яничар старшого віку. Він мав постійно перебувати у казармі (ода), де користувався значною дисциплінарною владою, зокрема організував виконання вироків для тих яничарів, які припустились дисциплінарних проступків (якщо як покарання їм було присуджено побиття палицею). Під час урочистих ладувань яничарів одабаши – на відміну від інших вояків яничарського корпусу, які були неозброєні – тримали в руках палицю як символ своєї влади, а також оперізувались широким парчевим паском (кушаком).

Найстарший за віком яничар призначався в казармі *ода кетхюдаси* (старостою). Він користувався незаперечним моральним авторитетом, і тільки за його дозволом можна було карати найстаріших одружених яничарів.

Кожна орта мала свою офіцерську ієрархію на чолі з *ортабаши* або *чорбаджи* (букв. «роздавальник супу», командир підрозділу), обов'язки скарбника і провіантмейстера в ода виконував *векільхардж* – один з яничарів, що користувався загальною довірою. До його функцій входив збір коштів з яничарів ода та придбання продуктів харчування на ринках. Основним обов'язком *байрактара* – офіцера-прапороносця було збереження (у мирний час) та носіння (під час воєнних дій) жовто-червоного прапору із зображенням дворучного меча праведного халіфа Алі. З числа *башескі* призначались *башкаракуллукчу* (начальники стамбульських вартових служб і охоронних команд)⁷⁸. Головним обов'язком наймолодших яничарських офіцерів *ашчибаши (уста)* було щоденне приготування їжі для яничарів своєї орта (ода)⁷⁹. Слід відзначити, що хоча чин ашчибаши був першим в офіцерській «табелі про ранги», вони користувались не меншим впливом, ніж одабаши чи бьолукбаши. Справа в тім, що ця категорія офіцерів постійно перебувала разом з вояцтвом у казармах і була найкраще обізнана з його інтересами і прагненнями, часом така близькість дозволяла ашчибаши вдаватись до маніпулювань настроями рядових яничарів.

У кожній орта проживали заслужені яничари-ветерани (*коруджу*), які вже не залучились до участі у воєнних діях з огляду на стан їх здоров'я та поранення. Вони продовжували жити в ода, виконуючи охоронні функції під час відсутності основної маси яничарів; частина коруджу (на чолі з *коруджубаши*) вирушали разом з *ешкінджи* (учасниками боїв) на війну, але при цьому не брали участі у бойових діях, обмежуючись охороною польового табору. Спочатку кількість коруджу становила 100 чол., але з плином часу вона невпинно збільшувалась, досягнувши кількох тисяч. Все більше яничарів похилого віку переводилась у категорію коруджу і *отурак (мютекаїд* або відставник), що відбувалось за представленням аги яничар. Через бажання окремих яничарів звільнитись від виконання своїх прямих обов'язків збільшується кількість зловживань, коли за хабар до категорії відставників потрапляли молоді вояки.

⁷⁸ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.283.

⁷⁹ Котли, в яких готували їжу уста, вважались у яничарів священними; зазвичай збори яничарів орта відбувались навколо них. Вислів «перевернути котли» означав початок яничарського бунту.

2.1.4. Особливості виконання служби яничарами у мирний час

Всі яничари отримували за свою службу платню (*улуфе* або *меваджиб*) – в різний час вона становила від 3 до 8 акче на день (жалування офіцерів було значно більшим – від 9 до 80 акче, ага яничар отримував 450-500 акче). Багато хто з яничар за особливі заслуги чи вислугу років мав й надбавку (*тераки* або *мукаррер*) до цієї суми. Розмір платні кожного яничара фіксувався у спеціальних *дефтерах*, які щоквартально переписувались. Видача жалування яничарам відбувалась один раз на три місяці у присутності великого везіря, причому перед врученням грошей з палацової кухні яничарам приносили плов та *зерде* (солодкий рис із шафраном). Після вручення – яничарів вітали найвищі державні посадовці, дякуючи їм за службу. Частина жалування видавалась новенькими монетами, щойно викарбуваними на султанському монетному дворі. Під час воєнних кампаній або з приходом до влади нового султана яничарам міг бути вручений *бахишиш* («нагородні») ⁸⁰.

Крім того з державної скарбниці яничарам щорічно видавались визначені суми на різні потреби, у т.ч.: *йай* [*харджи*] або *кеманбаха* (видатки на лук, до 30 акче), які вже судячи з назви призначались для придбання луку і стріл. Щорічно в залежності від своїх рангів яничари отримували й суми для пошиття однострою (*йака* [*харджи*] – видатки на коміречь). Комплект одягу яничара включав широкий каптан блакитного або синього кольору, верхній одяг являв собою довгу (до п'ят) *долому* з широкими рукавами, на яку ще й вдягався плащ (*барані*). Крім того яничари носили вузькі шаровари та чоботи різного кольору в залежності від їх рангу (вищі чини – жовті, старші офіцери – червоні, молодші – чорні). Яничарським чорбаджи видавалось для пошиття шинелі сукно зеленого кольору (*собрамані*). Всім офіцерам яничарського корпусу комплект одягу видавався двічі на рік (літній комплект називався *бахаріє*, зимовий – *земіс-таніє*) ⁸¹. Найприкметнішою та ексклюзивною ознакою приналежності до яничарського корпусу були *бьорки* ⁸², які тривалий час виготовлялись у спеціальній майстерні при яничарському корпусі.

⁸⁰ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.276-277, 289-290.

⁸¹ Відома й інша назва зимового комплекту одягу яничарів – *чука* (*чуха* – назва різновиду тонкого сукна, з якого шився згадуваний одяг). Див.: Мебде-и Канун-и Йеничери... – С.28, 203.

⁸² Бьорк (або *кече*, буквально повсть, повстина) – назва головного убору білого кольору висотою 45 см, який спочатку використовували вояки корпусу яя, а потім виключно яничари. Тильна частина бьорку виготовлялась з тонкої ангор-

Певна частина отримуваних коштів витрачалась яничарами на придбання продовольства (бо держава, надаючи житло і гроші для придбання зброї та одягу, не покривала всіх видатків на їх харчування). Слід відзначити, що османський уряд намагався мінімізувати цю статтю видатків яничарів, виділяючи для придбання для них на ринку м'яса за твердими цінами (*зарар-и лахм*) окрему дотацію. Якщо *окка* (1,3 кг) м'яса коштувала дорожче трьох акче, держава компенсувала цю різницю⁸³. Крім того, для потреб яничарів випікалась значна кількість *фодла* (*фодула*) – хлібців, що безкоштовно видавались деяким яничарським підрозділам (секбанам, загарджи та ін.), а також цілому ряду офіцерів корпусу. Так само їх отримували й сини загиблих яничарів (*кулоглу*, букв. син слуги), чим займався *фолда кятібі* – один з писарів яничарського корпусу. Він отримував від держави борошно і дрова для випікання фолда у приватних пекарнях, а також обліковував видані сиротам хлібці (або борошно, дуже рідко – гроші), для чого провадив спеціальні дефтери. Держава намагалась допомогти цій категорії сиріт і в інший спосіб – після досягнення повноліття кулоглу мали право вступати на службу до яничарського корпусу⁸⁴.

Дислоковані у столицях яничари перебували в казармах (в Едірне вони були споруджені після 1363 р.). З самого початку на брамах казарм зображувались знаки і символи підрозділів, які були там дислоковані. Після перенесення столиці до Стамбулу і будівництва там Мегмедом Фатігом нових казарм старі довгий час не використовувались, і лише в XVII ст. вони були відновлені у зв'язку з тривалим перебуванням кількох султанів у першій столиці імперії. У Стамбулі яничари мешкали у *Ескіодалар* («старі казарми») і *Єніодалар* («нові казарми»), останні були розташовані поблизу Етмейдани («М'ясної площі»), яка часто слугувала місцем збору заколотників з числа яничарів. Казарми будувались з дерева, підлога в них вкривалась циновками, а у вечірній час в них запалювались свічі, відтак існувала постійна небезпека виникнення пожеж, які й відбувались з різною періодичністю.

З моменту заснування корпусу яничарів регулярно навчали влучно стріляти – спочатку з лука, а потім з вогнепальної зброї. Як вже зазначалось, до складу яничарського корпусу входили два навчальні підрозділи, командири яких – *талімханеджибаши* і *авджібаши* – персонально відповідали за організацію вишкільних вправ (відповідно перший – за навчання

ської вовни (*ятирми*), яка закривала потилицю та широкою смугою спускалась до плеч (див.: Мебде-и Канун-и Йеничери... – С.222).

⁸³ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.284.

⁸⁴ Мебде-и Канун-и Йеничери... – С.202-203.

стрілбі з лука, другий – веденню прицільного вогню з мушкету). Інколи за ходом тренувань яничарів спостерігали султани, у цьому випадку вони також вправлялись у прицільному киданні списів, а крім того могли бути організовані показові поєдинки псів-саксонів з ведмедями. Вправи відбувались як правило щотижнево (у четвер)⁸⁵, у якості мішеней використовувались спеціально для цього виготовлені глиняні глечики.

Досить поширеною практикою було відзначення султанами тих яничарів, які демонстрували високу майстерність на телімханеджи. Дехто з них за наказом султана переводився до кінних частин капикулу (такі особи отримували 300 акче, сагайдак для стріл та окремо кошти для придбання коня)⁸⁶, частина – наділялась тімарами або переводилась на офіцерські посади в корпусі. Так само могли бути відзначені ветерани корпусу та яничари, які виявили мужність у боях або відзначились під час гасіння пожеж. Тих яничарів, які продемонстрували виняткову хоробрість під час штурму фортець, називали *серденгечті* (шибайголова), підвищували до офіцерських чинів (яябаши, бьолукбаши) або жалували тімар. Земельні пожалування яничарам суттєво різнилися в залежності від їх рангів та посад – якщо рядові яничари могли розраховувати на тімар у 9 тис. акче, то офіцери отримували більші земельні маєстності (до 20 тис. акче).

До тих яничарів, які припускались дисциплінарних порушень, застосовувались покарання різного ступеня важкості. Нижчим чинам яничарського корпусу покарання призначав кетхюда, чорбаджи або одабаши (тієї ода, де мешкав порушник дисципліни). Незначні дисциплінарні проступки карались кількома днями арешту (за цим пильнували ашчибаши, які власноруч заковували арештантів у кайданки та тримали їх під вартою) або завданням різної кількості ударів палицею (але не більше ніж 80). Це покарання виконував безпосередньо одабаши за наказом чорбаджи. Якщо приймалось рішення про застосування покарання публічно, його виконували перед строєм яничарів у вечірній час. У кожному такому випадку командири слідкували за тим, щоб покараного не було скалічено і після лікування він міг би повернутись до служби.

Інколи порушника дисципліни переводили зі столиці до віддаленої фортеці для виконання залогової служби впродовж кількох років. Злочини середньої важкості карались тривалим засланням або тюремним

⁸⁵ На початку XVII ст. проведення цих вправ було припинено і більше не поновлювалось – *авт.*

⁸⁶ У зв'язку із занепадом кінної гвардії османів у кінці XVII ст. зарахування до її складу втратило для яничарів привабливість та перестало застосовуватись.

ув'язненню, за скоєння тяжких злочинів застосовувалась смертна кара через повішання, але тільки після всебічного розслідування та з санкції великого везіря. У цих випадках винних спочатку виключали зі складу яничарського корпусу, після чого страчували вночі у фортеці Румеліхсар. У воєнний час до яничарів застосовувались тяжчі покарання, порушників дисципліни карали у спеціальному наметі *лейлек чадирі* (дослівно *намет білої лелеки*) палицями, а дезертири могли бути покарані на смерть⁸⁷.

У мирний час головною функцією яничарів було виконання охоронно-залогової служби як в столиці, так і поза її межами. В Стамбулі яничари по черзі охороняли султанський Діван, решта здійснювала патрулювання вулицями міста та забезпечувала порядок в столиці. Яничари також охороняли посольства та деякі інші державні об'єкти, відкривали та закривали міську браму. Аналогічні функції яничари виконували в провінційних містах, але основним їх завданням була охорона фортець (яничарські орта змінювали одна одну раз на три роки). В найбільших прикордонних фортецях розміщувались чисельні яничарські залоги на чолі з своїми командирами (*сердарами*), являючи собою зменшену модель столичного корпусу. Тут проходили службу й т.зв. *ерлікулу* «місцеві яничари», які фактично не належали до складу яничарського корпусу. До дефтерів місцевих яничарських командирів були внесені й *гьонюллю* (добровольці), які не отримували платні, а лише користувались почесним становищем і пільгами, наданими яничарам.

Неодмінною умовою приналежності до яничарського війська була глибока релігійність, що було пов'язано з потужним впливом, яке справляв на корпус вже згадуваний орден *бекташи*. Вже за часів правління султана Сулеймана I спеціально для яничар у Стамбулі була побудована мечеть *Орта месджиді* (пізніше була перетворена у соборну мечеть та перейменована в *Орта джамі*), де відбувалась урочиста п'ятнична служба у присутності яничар (інколи цю мечеть відвідували й султани). Свою відданість ісламу повсякчасно виявляв й яничарський ага, в резиденції якого п'ять разів на день проводились богослужіння, якими керував *імам аги*. На посаду імама корпусу міг бути призначений лише той з яничарів, хто скінчив *медресе*. Разом з тим він повинен був мати й командирські якості, бо імам також виконував функції начальника однієї з орта джемаат. Він вважався одним з довірених осіб аги та не був переобтяжений виконанням службових обов'язків. Власне основною його функцією було здійснення разом з агою яничарів намазів, причому імаму допомагали 4-5 *муеззінів*

⁸⁷ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.286.

аги, які призивали присутніх до молитви. Імам також супроводжував яничарського агу під час походів та проводив польові релігійні відправи⁸⁸.

Війна завжди була для яничарів найвизначнішою подією їх життя, тому кожного разу вони влаштовували урочисту ходу перед султаном, який при цьому перебував у спеціальному павільйоні (*Алай кьошкю*). Хода відбувалась з розгорнутими прапорами (яничарського аги *Імам-і Азам*, корпусу яничарів, шейха ордена бекташи, кетхюди і жовто-червоними стягами орта), які несли байрактори. У визначених місцях військо зупинялось на короткий перепочинок (*мензіль*), під час якого уповноважені особи (*мензіль еміні*) купували у місцевого населення продукти за ринковими цінами. Забезпеченням вояків корпусу усім необхідним займалась також й служба постачання, до якої входили уповноважені до цього торговці. Кошти для створення продовольчих запасів або їх придбання під час просування яничарського війська збирались у вояків (кожен з яничарів мав передати на ці потреби дві золоті монети). Місцева влада, і зокрема кадії, були завчасно попереджені про маршрут руху яничарів, і також надавали допомогу у забезпеченні вояцтва продуктами харчування (насамперед – борошном і сухарями) та облаштуванні місць відпочинку.

Під час походу яничари просувались попереду султана, на привалі їх намети оточували султанську ставку. Після прибуття до зони бойових дій яничари здійснювали похідну молитву та залишали тяжке спорядження, бунчуки та прапори в обозі. Вони займали центральне місце в бойових порядках османської армії, праворуч і ліворуч від них розташовувались кінні частини капикулу, ще далі – на правому і лівому флангах знаходились підрозділи сіпахів-тімаріотів. Тоді ж яничари отримували зброю – зроблений з рогу лук, комплект стріл, щит, кинджал, сокиру, арбалет; захисні обладунки – лати і шоломи; крім того їм видавався шанцевий інструменти – кирки і лопати для риття окопів. Якщо на перших етапах існування корпусу яничари були озброєні металюною зброєю, то вже у першій половині XVI ст. її поступово витісняє вогнепальна – трутний мушкет (*тюфенкчи*). На 1532 р. переважна більшість яничарів (9 тис.) вже мали на озброєнні мушкети, і тільки одна тисяча з їх числа ще не мала навичок у користуванні ними, продовжуючи робити ставку лише на старі зразки зброї⁸⁹. З настанням активної фази бою функція охорони султана переходила до кінних солаків та інших кінногвардійських час-

⁸⁸ Мебде-и Канун-и Йеничери... – С.207, 212-213.

⁸⁹ Пенский В.В. Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV-XVII вв. // Восток (Oriens). – М., 2007. – № 6. – С.35.

тин, а піші яничари розташовувались у викопаних ними же окопах в очікуванні атак неприятельських сил. Йдучи в бій, яничари неодмінно виголюшували *гюльбанк* (бойовий клич). Коли битва наближалась до своєї вирішальної фази, яничари ладувались у шеренги, після чого кожна з них здійснювала кілька прицілних залпів у ворога, після чого справа могла дійти вже до ближнього бою.

Частина 2. Спеціальні та допоміжні підрозділи корпусу капикулу

2.2.1. Саперний, гарматний і зброярський оджаки, служби бойової підтримки та забезпечення

Не буде перебільшенням стверджувати, що успіх у бою значною мірою залежав від кількості та якості зброї, яка видавалась яничарам *джебе-джи*⁹⁰ – майстрами-зброярами ще одного підрозділу (оджаку) військ капикулу, що був створений відразу після виникнення яничарського війська. Він комплектувався аджемі огланами – до нього потрапляли фізично міцні юнаки, які спочатку проходили службу в Джебхане (зброярські майстерні в Стамбулі), де власне й відбувалось їх знайомство з процесом виготовлення та ремонту зброї, і після кількох років навчання вони могли бути зараховані до корпусу джебеджи. В організаційному відношенні оджак джебеджи поділявся на 37 орта і 59 бьолюків, які не мали чітко визначеної кількості (у 1571 р. оджак джебеджи нараховував 625 майстрів, ще за 23 роки – 2500 осіб та ще 1000 на флоті)⁹¹, звичним явищем було коливання його кількості у подальшому від однієї до трьох тисяч вояків⁹², що залежало від загального числа яничарів.

Звичайною практикою була стовідсоткова участь джебеджи у військовому поході, коли на чолі армії виступав султан або великий везір, в інших випадках до експедиції долучалась лише частина османських зброярів. Під час воєнних дій джебеджи сліdkували за належним станом усього озброєння яничарів, здійснюючи в разі необхідності його ремонт, а після їх закінчення вони мали забезпечити зберігання зброї в спеціальних арсеналах. Для перевезення необхідного реманенту та запасів зброї джебеджи використовували вози або верблюдів, до їх функцій також входили супровід та охорона усієї військової амуніції до театру воєнних дій. Особливо ретельно джебеджи сліdkували за справністю стрілецької зброї та наявністю достатньої кількості набоїв до неї. Ще одна функція джебеджи – забез-

⁹⁰ Від слова *джебе* – зброя, кольчуга.

⁹¹ Мебде-и Канун-и Йеничери... – С.204

⁹² История Османского государства, общества и цивилизации... – С.293.

печення зброєю тих яничарів, які проходили залогову службу в прикордонних фортецях, для цього у визначених місцях облаштовувались склади, яким опікувались уповноважені до цього командуванням оджаку джебеджи офіцери (термін їх служби становив три роки, після чого мала бути проведена ротація і до цих місць прибували новачки).

Командування корпусом здійснював *джебеджибаши*, який також виконував й комендантські функції у кількох кварталах столиці; до вищої управлінської ланки оджаку входили його перший заступник (*башкетхуда*), три кетхуди і джебеджи башчавуш. Молодші офіцери (чорбаджи, одабаши і ашчибаши) здійснювали провід в орта джебеджи. Казарми зброярів у Стамбулі (район Ая-Софья) розташовувались у безпосередній близькості до майстерень і складів зброї. Якщо кількість зброї в арсеналі ставала меншою, ніж того вимагали потреби воєнного часу, джебеджибаши звертався з відповідним поданням про їх поповнення до султанського Дівану, звідки діставав потрібні кошти для придбання усього необхідного у зброярських майстернях, але більша частина зброї (стріли, залізні лати, мушкети тощо виготовлялась у майстернях корпусу). Як і яничари джебеджи отримували платню раз на три місяці, в кінці року їм сплачували додаткові кошти (т.зв. *кеманбаха*) для придбання луку і стріл.

В складі військ капикулу був і оджак *топчу* (гармашів)⁹³, який також відіграв важливу роль в структурі регулярної османської армії. Визначення точної дати створення корпусу викликає значні труднощі через брак документальних джерел, але можна з певністю стверджувати, що це сталося через кілька років після створення яничарського війська, бо комплектування топчу відбувалось з числа аджемі огланів. За часів правління Мегмеда Фатіги розвиток гарматної справи отримав додатковий імпульс, що було пов'язано з використанням мортир та будівництвом Топхане – казарм для топчу та майстерень для відливання гармат. Крім того, майстерні з відливки гармат були побудовані й поза межами османської столиці, зокрема у Белграді, Темешварі, Шкодері, Правешті та ін. Ядра для гармат (*гюлле*) відливались здебільшого на рудниках, після чого доставлялись до майстерень топчу. Вони були різної ваги (від 8 до 22 *окка* – 10-28 кг) і діаметру (інколи – до одного метру). Двічі на тиждень топчу проводили навчальні стрільби під керівництвом своїх ашчибаши, причому кожен тип гармат мав своїх знавців.

⁹³ За деяким свідченнями османи вперше використали гармати під час битви на Косовському полі (1389 р.), до цього вони застосовували т.зв. *манджиники* (капальти).

Корпус складався з 72 орта, які входили до бьолюку аги і джемаат (кількість топчу в 1571 р. становила 1099 чол.⁹⁴, збільшившись у кінці XVI ст. до чотирьох тисяч осіб; у подальшому чисельність гармашів змінювалась – від 1452 чол. за часів правління Мурада IV до 5084 осіб при султані Ібрагімі, залишаючись приблизно такою ж до XIX ст.)⁹⁵. Мав місце фактичний поділ топчу за спеціалізацією – на майстрів з відливання гармат і власне артилеристів, які брали безпосередню участь у боях. Начальнику гарматних майстерень (*дьокумджубаши*) підпорядковувались ціла група спеціалістів: *тамірджі* (механіків), *бургуджі* (свердловщиків), *ямаджі* (ремонтників), *кефджегірів* (металургів), майстрів з відливки гармат, ковалів та ін. Їх майстерність у виготовленні гармат кожного разу відзначалась османським урядом шляхом влаштування спеціальних частувань майстрів за участю великого везіря, шейх-уль-іслама та інших міністрів. Водночас проводився ретельний обрахунок матеріалів, що надходили до Топхане, а також облік готової продукції – за це в корпусі відповідали *назир топхане* (керуючий) і *емін топхане* (уповноважений).

Під час походу топчу перебували в ар'єргарді армії, але перед боєм висувались в перші бойові порядки, займаючи місце перед яничарами (в центрі), а також і на флангах. Аналогічний порядок мав місце і під час облоги фортець, але у цьому випадку використовувались гармати великого калібру (*калакуб*). Османи намагались застосовувати гармати під час проведення всіх своїх операцій; до тих районів, куди через їх топографічні особливості було не можливо їх довести, вони виготовлялись у похідному таборі. Топчу проходили службу і в прикордонних фортецях, де також служили й «місцеві» гармаші *йєрлікулу* (тімаріоти). Їх завданням було підтримання гармат у постійній готовності (а у разі потреби – їх ремонт), і звичайно ж ведення з них прицільного вогню під час воєнних дій.

З топчу була тісно пов'язана діяльність вояків корпусу перевізників гармат (*топ арабаджилари*), який був створений у другій половині XV ст. для транспортування гармат великого калібру. Спочатку його комплектування відбувалось з числа аджемі огланів, але з XVI ст. до корпусу стали зараховувати й синів арабаджиларів (*кулоглу*) і навіть сторонніх осіб (*кулкардешлері*). Нижчі чини корпусу перебували на казарменому становищі (район Топхане), час від часу їх відряджали для проходження служби до тих фортець, де перебували топчу. У майстернях корпусу виготовлялись вози для перевезення гармат різних калібрів, під час походу арабаджилари мали підтримувати їх у робочому стані та в разі потреби проводити їх

⁹⁴ Мебде-и Канун-и Йеничери... – С.224.

⁹⁵ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.296.

ремонт; а крім того – доглядати за мулами та волами. В умовах бездоріжжя та гірської місцевості завдання арабаджиларів суттєво ускладнювалось, що вимагало кооперації їх зусиль з топчу та іншими підрозділами корпусу яничарів. Командування корпусом здійснював топ арабаджибаши, номенклатура офіцерських чинів була аналогічною з іншими оджаками війська капикулу. Корпус складався з 63 підрозділів, у найчисельнішому з них нараховувалось 52 вояки. У 1686 р. кількість арабаджиларів становила 622 чол., а разом з обслугою (*мютеферріка*) – 1000 осіб⁹⁶.

Ще один допоміжний підрозділ – корпус бомбардирів (*хумбараджи*)⁹⁷ – також був тісно пов'язаний з топчу і джебеджи як в мирний, так і у військовий час. Вояки корпусу (загалом 600 чол.) поділялись на дві категорії: тих, хто отримував за службу платню, та утримувачів тімарів (останні служили в фортецях). Для першої категорії хумбараджи були споруджені казарми та майстерня з виготовлення хумбара. Управління корпусом здійснював *хумбараджибаши* (або *алайбаши*), 100 вояків становили одну ода на чолі з одабаши, яка в свою чергу поділялась на дві півсотні під командуванням *еллібаши*; до числа офіцерів належали три *отузбаши* (командири 30 вояків), десять *онбаши* (десятниковів), векіль-харч, чавуш, імам, лікар, хірург, писар і барабанщик⁹⁸.

Завданням вояків з оджаку *лягимиджи* (саперів) було прокладання підземних ходів під мури неприязельських фортець, закладення вибухівки та її підрип. До корпусу охоче зараховували тих вояків, які мали хоча б мінімальні технічні знання або демонстрували здатність до їх засвоєння. Вже на цьому етапі командування корпусу визначало подальшу спеціалізацію вояків, які потрапляли або до підрозділів з риття тунелів або могли стати саперами для роботи з вибухівкою та займатися безпосередньо підривом мостів та фортифікаційних укріплень ворога. Звичайною винагородою воякам цього підрозділу за службу було наділення їх тімаром (дірликом) або виплата жалування, причому ця категорія *лягимиджи* поділялась на 17 джемаатов та підлягала джебеджибаши. Натомість «тімарні» сапери підпорядковувались *лягимиджибаши* та ще кільком старшим офіцерам оджаку. У XVII ст. корпус нараховував 500 чол., кілька його підрозділів особливо успішно діяли під час облоги та здобуття фортеці Кандія (1669 р.), але цей епізод став початком занепаду цього оджаку, і вже у XVIII ст. його кількість зменшилась до 200 осіб.

⁹⁶ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.297.

⁹⁷ Від *хумбара* – залізний або бронзовий снаряд (ядро), в середину якого закладалась вибухівка.

⁹⁸ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.300.

Під час воєнних походів створювалась служба постачання армії – т.зв. *ордуджу еснафи* (армійський цех ремісників)⁹⁹, до складу якого входили відібрані кадіями великих турецьких міст (Стамбула, Едірне, Бурси) ремісники та торговці. Керівництвом цим цехом здійснював *ордуджубаши*, який персонально відповідав перед командуванням яничарського корпусу за роботу підпорядкованих йому майстрів. У корпусі діяла й постійна медична служба, яка опікувалась хворими і пораненими. Ці вояки перевозились за допомогою *майдан чорбаджи* у визначене місце, де передавались *башиджерраха* (головному хірургу), який через підлеглих йому лікарів організовував їх лікування та подальший догляд.

2.2.2. Кавалерійські частини капикулу

Найпочесніше становище серед військ капикулу займав «кінногвардійський» оджак *сюварі* (*сюварілері*), творення якого розпочалось ще за часів правління Мурада II. Тоді за пропозицією Кара Тимурташ-паши було сформовано бьолюк *сіляхдар*, який отримав свій особливий прапор жовтого кольору, завдяки чому набув неофіційної назви «жовтопрапорного». Першими до його складу були зараховані іч оглани з охорони султанського гарему. Під час військових походів вояки цього бьолюку розташовувались праворуч султана, у разі такої потреби вони розчищали дорогу для війська та ремонтували мости, використовуючи для цього місцеве населення. Крім того до обов'язків кіннотників цього бьолюка входило виконання важливих церемоніальних функцій: вояки-*тугджу* весли султанський бунчук¹⁰⁰, ще 30 сіляхдарів *єдекчи* (резервістів) доглядали за султанськими кінями, відділ *бучукджу* займався там, що роздавав дрібні монети бідним під час просування султана та його почту. Загалом бьолюк поділявся на 260 невеликих підрозділів, командування ним здійснював *сіляхдар агаси*¹⁰¹.

Ще один кінний бьолюк капикулу – *сіпахі* – був створений за часів правління Мегмеда Фатіга, і завдяки своєму прапору також мав неофіційну назву *кирмизи байрак* («червонопрапорний»). В мирний час до функцій вояків цього підрозділу входило збирання джизьє та інших видів податків з підданих султана, у військовий – сіпахі (разом з сіляхдарами) охороняли намет султана та усюди його супроводжували; у разі необхідності сіпахі

⁹⁹ Утримання ордуджу еснафи відбувалось за рахунок тих цехових організацій, з яких були мобілізовані ці ремісники.

¹⁰⁰ Символ султанської влади, довга палиця з прядками з кінських волос і золотою кулею на верхівці.

¹⁰¹ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.301.

використовувались для риття окопів для яничар. До складу бьолюку входило близько 300 невеликих (20-30 чол.) підрозділів, командування ними здійснював бьолюкбаши (агаси) сіпахів. Цей бьолюк невдовзі став «правовфланговим», відтіснивши на лівий фланг сіляхдарів.

У середині XV ст. до бьолюків сіляхдар і сіпахі було додано ще чотири – спочатку кінні загони *правих і лівих улuffedжи*¹⁰², які йшли в бій під зеленими прапорами. Однією з найважливіших функцій улuffedжи була охорона державної скарбниці під час походів та боїв. Сім осіб з числа улuffedжи (т.зв. *субаши*) займались збиранням не внесених вчасно податків, ще троє найавторитетніших вояків цього бьолюку мали привілей продавати старі намети, кошти від чого також мали зараховувались до державної скарбниці. Ще за кілька років до корпусу було влито два бьолюки *правих і лівих гарібів*¹⁰³, до яких зараховували тих вояків, які відзначились своєю хоробрістю на полі бою. На марші вони займали крайнє праве і ліве становище на флангах султанської кінної гвардії, під час битви гаріби охороняли намет султана та його обоз, а також *санджак-і шеріф* та інші султанські прапори. Гаріби також забезпечували султанський табір дровами під час зупинок на перепочинок. За мужність і хоробрість під час боїв гаріби могли бути переведені до «старших» підрозділів¹⁰⁴.

В такий спосіб кінний корпус капикулу став включати шість бьолюків (звідси і його назва – *алтибьолюк халки* або «люди шести бьолюків»). Кожен воїн-кіннотник був озброєний луком і стрілами, сокирою, палашем, кинджалом, шаблею, булавою (вогнепальна зброя османською кіннотою не використовувалась); мав він і захисні обладунки – щит, шолом, лати. Корпус підпорядковувався безпосередньо султану і був елітним підрозділом, перехід до якого з піших частин вважався високою відзнакою для будь-кого з яничарів. Кількість кіннотників суттєво коливалась – від 8 до 20 тис. чол. – справа в тім, що під час воєнних кампаній число сьоварі значно зростало за рахунок залучення до корпусу обслуги з числа полонених та різних інших категорій воїнів-кіннотників¹⁰⁵. Кожен бьо-

¹⁰² Займали у бойових порядках місце на правому і лівому флангах, відповідно – праворуч від сіпахів та ліворуч від сіляхдарів. Такий порядок зберігався і під час зупинок армії.

¹⁰³ Чужаків, тобто мусульман, які походили з тих територій, що не входили до складу османських володінь.

¹⁰⁴ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.302.

¹⁰⁵ Сьоварі на кожні 5 акче своєї платні мали утримувати при собі ще одного кіннотника. Ця система була скасована в середині XVII ст. після непоодиноких

люк мав свого командира – агу (бьолюкбаши), які користувались значною самостійністю, але «першим серед рівних» вважався сіпахі агаси. Через близькість цих офіцерів до султана їх ще називали *рікаб аги* («стремени»).

Комплектувались кінні частини здебільшого з числа випускників дворових шкіл Едірне, Галати та Ібрагім-паши, тобто через систему «девширме», відтак в етнічному відношенні основу кінної гвардії султана складали особи нетурецької національності – албанці, хорвати, боснійці, греки, вірмени та ін., які були набрані ще дітьми серед немусульманського населення імперії. Пройшовши вишкіл й виховання в Палаці у якості *іч огланів*, вояки цих підрозділів являли собою еліту османської гвардії. Крім того, до складу османської кінної гвардії потрапляли ті яничари, які виявили на полі бою виняткову військову доблесть. Кожне зарахування (переведення) до складу кінногвардійських частин османського війська називалось «входженням в бьолюк» та супроводжувалось виплатою з державної скарбниці *тіркеш баха[си]* («ціни сагайдака») у 300 акче.

Проте вже на початку XVII ст. система комплектування «кінногвардійських» частин османської армії кардинально змінюється – до бьолюків починають записувати синів сюварі (*веледеш*), які фактично успадковували місце служби своїх батьків. Інколи до числа кіннотників потрапляли бостанжи, а то й взагалі сторонні особи (за умови проходження трьохрічної служби в провінції). Це відразу позначилось на боєздатності кінногвардійських бьолюків – кіннотники втрачають свої кращі бойові якості та перетворюються на один з чинників нестабільності в державі. Через затримку виплати жалувannya вони часто вдавались до різного роду демонстрацій, хоча отримували за службу навіть вищу (аніж яничари) платню. Навіть та обставина, що за збирання деяких державних податків їм виплачувалась грошова винагорода (*гулямийє*) – не зупиняло сюварі від виявлення свого незадоволення.

2.2.3. Вишкіл новобранців у корпусі аджемі огланів

Комплектування всіх без винятку оджаків капикулу відбувалось з числа вже згадуваних *аджемі огланів* (букв. – «ненавчені хлопці»), здебільшого вилучених з християнських сімей юнаків за вже згадуваною системою девширме. Як правило, це були підлітки 14-18 років, які набирались як в європейських, так і азійських володіннях Османської імперії, причому вербувальники (з числа яничар) намагались відбирати юнаків серед

випадків заворушень в їх середовищі, а також через надужиття щодо місцевого населення, до якого припускались сюварі.

нього і вище середнього зросту, гарної статури, фізично розвинутих і з правильними рисами обличчя. Всі видатки (на одяг – червону накидку і гостроверхий ковпак також кольору, а також на харчування під час подорожі до Стамбулу)¹⁰⁶ покривались за рахунок місцевого населення там, де відбувався набір девширме.

Групами по 100, 150, 200 осіб відібрані юнаки доставлялись до Стамбулу, де вони два-три дні відпочивали, після цього в резиденції яничарського аги новобранці проходили ретельну перевірку шляхом звірки записів у спеціальних реєстрах *ешкаль*, і після проведення обряду обрізання (що фактично означало прийняття ісламу) новобранців зараховували до корпусу аджемі¹⁰⁷. Найміцніших та фізично розвинутих хлопців вписували до корпусу бостанджи, з правильними рисами обличчя, відповідною статурою і високими розумовими здібностями відправляли до Палацу (їх називали *іч оглани*)¹⁰⁸. Значну частину з їх числа становили т.зв. *потураки* (букв. «потурчені»), які набирались з мусульманських сімей тих боснійців, які добровільно прийняли іслам після завоювання Мегмедом II Фатігом Боснії. Ця категорія аджемі огланів не підлягала обряду обрізання, разом з тим командування яничарського корпусу дбало про те, щоб діти боснійців не змішувались з іншими мусульманськими підлітками.

Перший підрозділ (оджак) аджемі огланів був створений заходами Чандарли Кара Халіла і Молли Рустема у Геліболу¹⁰⁹ (Галліполі) – місті на європейському березі Дарданелл (Чанаккале), де ще за часів Орханбея нашвидку навчали полонених, після чого їх вливали до османського війська з платнею два акче на день. За часів правління Мурада найміцніші аджемі оглани цього оджаку використовувались у якості веслярів на галерах, які перевозили турецькі війська через протоку в обох напрямках

¹⁰⁶ У кількісному відношенні цей податок (*хілат баха* або *кул акчеси*) становив спочатку 90-100 акче, збільшившись з плином часу втричі, а в XVII ст. – вже в шість разів.

¹⁰⁷ Всі зарахування до складу стамбульського оджаку аджемі огланів здійснював заступник яничарського аги (*кетхюдаси*), до корпусу бостанджи – *бостанджи-баши*.

¹⁰⁸ *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / О. Галенко (пер. з англ.). – К., 1998. – С.89.

¹⁰⁹ Остаточо було захоплене турками у 1376 р.

між Ляпсеки, Чардаком¹¹⁰ і Галліполі. Їх платня становила одне акче, через 5-10 років такої служби та за умови опанування турецькою мовою, ці аджемі оглани переводились до яничарського корпусу¹¹¹. Спочатку галіполлійським оджаком аджемі командував ага корпусу (*аджемі оджаги агаси*, який після створення стамбульського оджаку огланів став називатись *галіболу агаси*). Йому підпорядковувалось 8 бьолоків аджемі, якими командували *чорбаджи*. Кількість новобранців у цьому оджаку становила 400-500 чол.; за кілька років служби ці аджемі оглани поступово (за рекомендацією аги) переводились до корпусу яничарів, а до оджаку відряджались нові партії огланів.

Ще один оджак аджемі огланів був заснований Мегмедом II Фатігом у 1453 р. відразу після здобуття ним Константинополя. Юнаків, які потрапили до його складу, називали ще *торба огланами* (або *шаді* чи *шеді*), всі вони перебували на казарменому становищі. Заміщення вільних вакансій в оджаку відбувалось шляхом відрядження на службу тих юнаків, які відбули кількालітній термін підготовки в різних військових структурах османської армії, або працювали у господарствах османських сановників (селян) Анатолії у якості простих робітників; дехто з цих юнаків міг проходити службу на флоті простим веслярем або кухарем в армійських частинах.

Існував особливий ритуал зарахування до стамбульського оджаку аджемі – всіх новобранців ставили перед ода в одну шеренгу згідно до віку, після чого кожен оглан, ім'я якого вносилося у реєстр, проходив повз *одабаши*¹¹², отримуючи від нього несильний удар палицею в потилицю. Це було символічне нагадування про необхідність дотримання дисципліни та слухняного виконання всіх наказів яничарських командирів. Після цього оглани розподілялись по казармам, а ага яничарів засвідчував своєю печаткою імена новачків та номери їх ода, а також офіційно вносив їх до списків на виплату жалування. В такий спосіб новобранці потрапляли до однієї з 34 стамбульських орта аджемі огланів, кожна з яких розташовувалась в окремій ода. Кількість стамбульського оджаку аджемі постійно зростала – спочатку їх було 3000 чол., у XVI ст. їх число збільшилось до 8-9 тис., а на початку XVIII ст. досягло 10 тис. чол.¹¹³ У зв'язку з постійним збільшенням кількості аджемі огланів в столиці для них було збудо-

¹¹⁰ Населені пункти на азійському боці Дарданелльської протоки, в яких збирались османські війська в очікуванні свого перевезення на європейський континент.

¹¹¹ Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства... – С.35.

¹¹² Старший офіцер в яничарській казармі (*ода*).

¹¹³ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.270-271.

вано цілий комплекс приміщень різного призначення: казарми з плацом для ладувань, мечеть, лазню, в'язницю (*зіндан*).

Торба огланів інтенсивно використовували на різних роботах як у самих казармах, так і поза їх межами. Молодші оглани прибирали та ремонтували ода, більшість же новобранців працювали в мануфактурних майстернях, на дров'яних складах, у закладах державної митниці; інші (т.зв. *балтаджи*) – заготовляли дрова для ogrівання взимку султанських палаців¹¹⁴ та резиденції великого везіря, доглядали султанських коней та готували їжу для його собак, випікали хліб. Значна частина аджемі огланів працювала в столиці на різних громадських (насамперед – ремонтно-будівельних) роботах, отримуючи за це один акче на день¹¹⁵. Наскільки активно використовувались аджемі оглани на цих роботах засвідчує хоча той факт, що під час будівництва мечеті Сулеймана I в Стамбулі у 1550-1557 рр. вони становили 40% її будівельників¹¹⁶. Крім того, вони виконували вартову службу в столиці під час відсутності там яничарів. Але перед тим, як приступити до виконання праці або служби, значна кількість аджемі спочатку відряджалась на сільськогосподарські роботи у маєтках османських сановників або тюркських селян, де власне походив перший етап їх ісламізації.

Загальний провід над аджемі огланами в Стамбулі, як зрештою над усіма новобранцями у війську капикулу, належав яничарському азі (командувачеві корпусу), але через його переобтяженість справами безпосереднє командування стамбульським оджаком огланів здійснював *істамбул агаси*. До кожної орта аджемі огланів призначався *аджемі чорбаджи*, який виконував функції начальника орта та являвся також старшим офіцером в орта яничар. 1-а орта, яка також називалась *бюлюк аги*, в організаційному відношенні поділялась на 9 відділень (в її складі перебувала значна кількість новобранців) та безпосередньо підпорядковувалась *істамбул агаси*.

За вишкіл аджемі орланів та їх розподіл до подальших місць служби, відповідали два старші яничарські офіцери – румелійський та анатолійський аги, причому юнаків, набраних в Анатолії доручали румелійському азі, а вихідців з Румелії – анатолійському. Фактично вони виступали заступниками стамбульського аги, але оскільки останні здебільшого пе-

¹¹⁴ Аджемі оглани працювали в Топкапі, Старому, Галатському і Андріанопольському палацах, а також у палаці Ібрагім-паши.

¹¹⁵ Через знецінення акче щоденна плата за службу аджемі огланам поступово збільшувалась, досягши у XVIII ст. 7,5 акче.

¹¹⁶ Мебде-и Канун-и Йєничери... – С.201.

ребували в провінції, найвпливовішим офіцером після істамбул агаси був кетхюда, який постійно перебував у столиці та був найкраще обізнаний зі станом справ у кожній з орта огланів. До числа старших офіцерів корпусу належав і чавуш, якому підлягали ашчибаши (вони контролювали виконання новобранцями вартової служби). За дисципліну в корпусі відповідав *мейдан кетхудаси* (*мейданбаши*), який мав право накладати на аджемі огланів дисциплінарні покарання, щоправда для цього йому треба було отримати згоду одабаши та чорбаджи тієї орта, до складу якої належав порушник дисципліни.

Як вже зазначалось, аджемі оглани отримували за свою службу визначену суму, яка видавалась раз на три місяці на плацу біля казарми впродовж трьох днів. Ці кошти частково витрачались на придбання продуктів, з яких оглани готували собі їжу в казармах; натомість ті ж з новобранців, які працювали в палацах, отримували все необхідне з дворцової кухні. Ще за Мегмеда Фатіга аджемі оглани почали отримувати гроші для пошиття однострою (*чуха параси* або *йака харджи*, букв. «видатки на комірець»), а крім того вони отримували кожного року два комплекти одягу (*серпуш* конічної форми жовтого кольору на голову, *капут* – шинель, халат *долома* з гудзиками до поясу, оперізувались оглани *кушаком*, до якого кріпився невеликий кинджал). Окремо їм видавались кошти на придбання взуття – *адет-і зерпуль* («право на дрібні видатки»), що було запроваджено за часів правління султана Сулеймана Кануні. Раз на рік аджемі огланам виплачувались з державної скарбниці кошти *йай* [*харджи*] (видатки на лук, 30 акче), які вже судячи з назви призначались для придбання луку і стріл. Нарешті, огланам щорічно видавались очеретяні циновки, якими застелялась підлога казарми.

Вважалось, що після 5-10 років такої важкої служби, покликаної привчити юнаків до суворого та наповненого труднощами життя, аджемі оглани будуть вже цілком підготовленим до зарахування в корпус яничарів. Процедура переведення огланів називалась *капия чикма* (вихід до воріт) або *бедергях*, і відбувалась тоді, коли треба було заповнити вільні вакансії в яничарському корпусі або в разі потреби його збільшення перед початком воєнних дій. Ага яничар звертався з відповідним поданням в Діван, на якому й приймалось рішення про поповнення яничарського корпусу. Як правило, переводили найдосвідченіших аджемі огланів, яким видавалось по дві золоті монети для облаштування на новому місті. Ще одним джерелом поповнення яничарського корпусу були *чикма* з оджаку бостанджи, які після кількалітньої роботи в палацових садах також могли бути зара-

ховані до складу яничарів, отримуючи при цьому одноразову грошову допомогу¹¹⁷.

З цього часу вчорашні аджемі оглани мешкали в казармах яничарського корпусу та займались майже виключно несенням охоронної служби та військовим навчанням, а також брали участь у походах. Але на цьому їх випробування не закінчувались – молоді яничари (*хізметкяри* або *ка-раколлукчу*) мали прислужувати досвідченим воякам ода (прибирали в казармі, прали, заготовляли дрова, запалювали лампи). Відтак у мирний час хізметкяри виконували всі доручення заслужених яничарів та фактично потрапляли до них у залежність, а у військовий – молоді вояки, крім усього іншого, мали встановлювати намети, дивитись за верблюдами, стерегти спорядження. Під час битви новачки мусили йти попереду орта, виказуючи свою хоробрість з тим, щоб з часом посісти становище досвідченого яничара.

Слід відзначити, що труднощі військової служби загартовували дух і тіло аджемі огланів, і до гвардійських підрозділів потрапляли готові до найтяжчих випробувань юнаки, цілковито віддані ісламу та своєму верховному правителю (султану), які до того ж у своїй масі були добре навчені вправлятися з різними видами зброї. Частина з них оволодівала різними воєнними ремеслами, досягаючи з часом справжніх висот у своїй професії (гармаші, зброярі, сапери тощо). Найталановитіші з числа аджемі (іч оглани) засвоювали знання з різних наук та могли пізніше посісти вищі державні посади (до великого візиря включно). Відтак можна стверджувати, що османам вдалось створити досить ефективну систему комплектування своїх гвардійських частин, а також забезпечити підготовку урядовців до заміщення різних державних посад через інститут аджемі огланів.

Висновки

Османська імперія без сумніву належить до феноменальних явищ світової цивілізації як за масштабами своїх територіальних володінь, так і за тим інструментарієм, який був використаний її будівничими для збирання такої величезної кількості земель та управління мільйонами своїх підданих. Визначальну роль у цих процесах відігравали збройні сили імперії, які власне й забезпечили успішне просування османів у різних напрямках (на Балкани, вглиб Центральної Азії, на Кавказ і Північне Причорномор'я, у північну та західну частини Африки). Величезні територіальні здобутки дозволили османським правителям з повним правом ко-

¹¹⁷ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.271-273.

ристуватися титулом *«султан двох континентів, хан двох морів, слуга двох священних міст»* (мається на увазі європейська та азіатська частини Османської держави, Середземне і Чорне моря, два священні для кожного мусульманина міста – Мекка і Медина).

Це стало можливим завдяки тому, що на зламі XV-XVI ст. турецька армія вийшла на рівень найкращих армій світу. Імперія диспонувала сильним флотом, артилерією, піхотою; мали досконало організовані тиллові служби і розвідку. Проте і в цей час османська армія далеко не в усьому перевищувала армії інших держав. Якщо ще у XVI ст. яничари залишались на рівних з португальською та іспанською піхотою (останні у цей час не мали собі рівних в Європі), то кінні підрозділи сіпахи залишали бажати кращого і були ефективними у разі використання великими масами. Ані Селім I, ані Сулейман I не змогли підняти їх до рівня мамлюкської кінноти, не кажучи вже про кращі європейські зразки. Незаперечну перевагу турки мали у артилерії, що пояснювалось використанням ними технічно найдосконаліших в світі гармат різного калібру та призначення – від важких кріпосних до фальконетів та легких транспортабельних гармат, які встановлювались на кораблях та кінних возах.

Сучасна військова техніка у поєднанні із залізною дисципліною та ефективною організацією військ принесли туркам багато перемог, що сприяло формуванню як на Заході, так і на Сході міфу про їх непереможність. Це свою чергу пригнічувало бойовий дух багатьох вояків армій різних держав, які опирались османській експансії. Інколи той жах, який наводили турки на противника, дозволяв їм перемагати ще до того, починались воєнні дії. Але вже та обставина, що гучні перемоги османської армії у XVI ст. змінювались тяжкими поразками, дозволяє стверджувати, що у цей час османське військо не мало незаперечної військової переваги. Одним з пояснень домінування турків у військовому відношенні є уміле використання ними внутрішніх суперечностей між елітами тих країн, які в різний час ставали об'єктами їх експансії.

* * *

До середини XVI ст. військо капикулу продовжувало зберігати свою замкнений військово-професійний характер, але пізніше його організація зазнає дедалі відчутних потрясінь, що було пов'язано зі змінами в самій структурі Османської імперії. Вже за наступні півстоліття воно втрачає свою «кастовість», що забезпечувалось системою девширме, суворим дотриманням законів та правил внутрішнього життя оджаку. Дозвіл на шлюб та зарахування до лав капикулу їх синів призвели до розмивання жорстких правил його комплектування та сприяли проникненню до їх середовища

значної кількості декласованих елементів, які не мали спеціальної підготовки та не пройшли попередньої служби у якості аджемі огланів. Такі явища послаблювали військову дисципліну та підривали боєздатність війська капикулу. Разом з тим держава, що продовжувала вести тривалі війни, вже не мала можливості регулярно і в повному обсязі сплачувати капикулу платню за їх службу, водночас – в силу воєнної необхідності – їх кількість весь час зростала.

Але при цьому все значніше число капикулу починають в різний спосіб ухилятися від участі у військових кампаніях. Війни перестають бути прибутковими з точки зору військової здобичі в результаті важливих економічних та технологічних зрушень в Європі, що призвели до посилення армій європейських правителів. Війни стають затяжними та небезпечними, тягнуть за собою набагато більше втрат, що й обумовлювало бажання капикулу звільнитися від обтяжливих військових зобов'язань. Серед капикулу, які були розквартировані у провінціях, все більшого поширення набуває практика отримання дозволу відмови від участі в походах через хворобу, що передбачало наявність у них спеціального документа, де місцевим кадієм був би засвідчений факт недуги. Дозвіл брати шлюб призвів до появи значного числа синів капикулу (кулоглу), які отримують право на вступ до корпусу, що перетворює цю професію у спадкову. Капикулу не сплачували жодних податків державі, були непідсудні місцевим суддям, підлягаючи виключно дисциплінарній владі своїх командирів.

Весь час свого існування корпус капикулу залишався важливим військово-політичним інститутом Османської імперії, який разом з підрозділами військ яя, мюсселем і азебов фактично являв собою центральний елемент створеної османськими султанами нової військової системи, не пов'язаної з архаїчними традиціями родоплемінної організації середньовічного війська. Капикулу вирізнялись своєю дисциплінованістю, високим бойовим духом та здатністю виконувати бойові завдання найвищої складності. Завдяки особливій формі комплектування та вишколу, військо капикулу, що з самого початку було суто османським винаходом, являло собою одне з перших в Європі за часів середньовіччя професійне багаточільове формування. Вивчення специфіки функціонування корпусу капикулу являє значний інтерес для дослідників історії Османської імперії на всіх етапах її існування аж до його ліквідації у XIX ст., але особливу увагу привертає ранній період розвитку оджаку капикулу, коли він був тісно пов'язаний з османським державотворенням.

Зміст

Вступ	3
<i>Розділ 1. Нерегулярні формування в складі османської армії</i>	
1.1. Початки військової справи у османів.....	6
1.2. Структура, комплектування та забезпечення нерегулярних підрозділів османського війська.....	9
1.3. Внутрішня організація османського військового флоту	17
<i>Розділ 2. Регулярні частини та з'єднання збройних сил Османської імперії</i>	
<i>Частина 1. Яничарський корпус</i>	
2.1.1. Особливості формування.....	20
2.1.2. Організаційна структура корпусу.....	22
2.1.3. Ієрархія яничарських офіцерів	25
2.1.4. Особливості виконання служби яничарами у мирний час	29
<i>Частина 2. Спеціальні та допоміжні підрозділи корпусу капикулу</i>	
2.2.1. Саперний, гарматний і зброярський оджаки, служби бойової підтримки та забезпечення	34
2.2.2. Кавалерійські частини капикулу.....	38
2.2.3. Вишкіл новобранців у корпусі аджемі огланів.....	40
Висновки.....	45

Науково-популярне видання

СРІБНЯК Ігор Володимирович
ДУДАР Роксолана Василівна

ЗБРОЙНІ СИЛИ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XIV – ПОЧАТОК XIX СТ.): ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ, СТРУКТУРА, БОЙОВІ КОНДИЦІЇ

Верстка підготовлена до друку в авторській редакції.

За подані матеріали відповідають автори.
Підписано до друку 19.12.2018 р. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 2,89. Обл.-вид. арк. 3,01.
Наклад 300 примірників. Зам. № 91-18